

TARTU ÜLIKOOL
Humanitaarteaduste- ja kunstide valdkond
Usuteaduskond

Margit Männamaa

**JOOSEP PADU PÄEVIK HIIUMAA
ÕIGEUSU ALLIKANA**

Magistritöö

Juhendaja: Priit Rohtmets (PhD)

Tartu 2026

Sisukord

Sissejuhatus	3
Teema põhjendus	4
Töö struktuur	5
Metodoloogia.....	5
Historiograafia	6
1. Kirikulooline kontekst ning õigeusu levik Eestis ja Hiiumaal	9
1.1 Õigeusu jõudmine eestlaste sekka 19. sajandil.....	9
1.2 Õigeusu saabumine Hiiumaale	13
2. Usuelu muutumine Hiiumaal.....	14
2.1 Kirikuvahetuse põhjused	15
2.2 Haridus ja koolielu	21
2.3 Kaubanduse ja postijaoskondade mõju õigeusu levikule	24
2.4 Ilmastiku mõju majanduslikule ning sotsiaalsele elule	27
2.5 Kogudustest lahkumine, sisepinged ja kogukonna taastamine.....	28
3. Joosep Padu hoiakud	33
3.1 Joosep Padu tulevikunägemus Hiiumaa arengust.....	35
Kokkuvõte	38
Kasutatud allikad ja kirjandus	40
Joosep Padu's Diary as a Source of Orthodox Christianity in Hiiumaa.....	42
Lisa 1 – Väljavõte Joosep Padu päevikust.....	44
Lisa 2 – Joosep Padu päeviku ümberkirjutis	45
Annotatsioon.....	99
Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks	100

Sissejuhatus

Käesoleva magistritöö raames analüüsin õigeusu saabumist Hiiumaale ja saare eluolu 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses Hiiumaal elanud ja töötanud köster-kooliõpetaja Joosep Padu (1875–1930) mälestuste ja mõtete kaudu, võttes uurimuse primaarallikaks tema päeviku, mis kajastab Hiiumaa elu-olu alates 1880. aastatest kuni 1920. aastate keskpaigani. Joosep Padu päevik on teadaolevalt ainus säilinud sellelaadne Hiiumaa õigeusu usuelu kajastav käsikirjaline allikas. Päevik ise ei tegele ainult religioossete sündmuste kronoloogilisse järjekorda panekuga, vaid kirjeldab ka toonaste Hiiumaa inimeste elusid, tundeid ja mõtteid. Samuti kirjeldatakse päevikus, kuidas oli vajalik avada ja sulgeda postkontoreid, kuidas olid kauplused seotud usulise kalendriga ning üpris palju on päevikus juttu ka ilmastikuoludest. Päevikust saab selgelt välja lugeda Joosep Padu hoiakuid ning tõlgendusi ümbritsevatele muutustele.

Minu magistritöö eesmärgiks on uurida Joosep Padu päevikut kui ajalooallikat ja analüüsida selle kaudu õigeusu levikut Hiiumaal ning selle mõju Hiiumaa elanikkonnale. Magistritöö keskendub sellele, kuidas päevikus kajastatakse õigeusu saabumist, milliseid muutusi see endaga kaasa tõi ning kuidas see kujundab kohaliku kogukonna identiteeti ja igapäevaseid tegevusi.

Võttes arvesse magistritöö eesmärgi, kuidas mõtestatakse ja praktiseeritakse religiooni 19. sajandi Hiiumaa igapäevaelus ühe kaasaegse talupoja vaatepunktist, saan püstitada järgmised täpsemad uurimisküsimused:

1. Kuidas Joosep Padu päevik kajastab õigeusu jõudmist Hiiumaale Eesti kirikuloo historiograafia kontekstis?
2. Milline on Joosep Padu päeviku ajalooline kontekst? Ja milliseid võrdlusi saab tuua teiste Eesti piirkondadega?
3. Millised on kirjapaneku motiivid? Miks see päevik on olemas?
4. Milline on usuelu dünaamika, võimusuhted kogukonnas päeviku valguses?
5. Millist religioonikeelt ja mõisteid kasutatakse? Kas uus usk toob uued moraalsed hinnanguid seniste ühiskondlike normide kohta ja kõrvalkallete tajumise?

Uurimusküsimustele vastamiseks ja magistritöö kirjutamiseks saan kasutada ajaloolist meetodit, mille eesmärk on taastada ja mõtestada minevikus toimunud religioosseid protsesse ja praktikaid säilinud allikate põhjal. Ajaloolise meetodi keskmeks on kriitiline töö allikatega. Esmalt tuleb hinnata allika terviklikkust, siis uurida ja hinnata selle usaldusväärsust ning väärtust ning seejärel sõnastada ja seada eesmärgid, mida selle allika põhjal uurida. Uurimismetoodika hõlmab ka refleksiivset lähenemist ehk allikakriitikat, kuna teadvustan päeviku subjektiivset iseloomu ning enda olemist tõlgendajana.

Teema põhjendus

Teemavalik on suuresti ajendatud minu isiklikust taustast. Kuna olen päritolult hiidlane, siis oma kodukoha ajaloo uurimine tundus kõige huvitavam. Isiklik seos tööga annab võimaluse ka endal paremini mõista kohalikke olusid. Samuti pakkus magistritöö teema huvi ka kohalikule õigeusu preestrile Isa Aabrahamile (Tõlpt) ning Hiiumaa õigeusu kogukonnale laiemalt.

Siiski ei ole töö vaid isiklikku laadi, vaid siia lisandub ka suurem huvi. Hiiumaa õigeusu ajalugu Eesti kirikuloo kontekstis ei ole väga palju uuritud, kui mõni üldkäsitus välja arvata. See loob vajaduse täiendavate uurimuste järele, mis käsitleks teemasid detailsemalt ning kohalikust vaatenurgast. Seetõttu pakub minu magistritöö võimalust täiendada seni uuritud ja kirja pandud teadmisi.

Lisaks saab välja tuua ka selle, et teadaolevalt ei ole keegi Joosep Padu päevikut teadusuuringutes käsitlenud ega allikana kasutanud. Selline teadmine annab võimaluse tuua teadusuuringusse veel uurimata materjali. Päeviku kasutamine uurimismaterjalina võimaldab vaadelda 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse usuelu mitte ainult üldisel tasandil, vaid ka üksikisiku kogemuste kaudu, mis rikastab kogu protsessi ja eelnevaid arusaamu.

Töö struktuur

Magistritöö koosneb sissejuhatusest, kolmest peatükist ja kokkuvõttest. Sissejuhatuses kirjeldan lähemalt uurimismeetodit ning teemavaliku põhjendust. Samuti toon sissejuhatuses välja uurimusküsimused ning kirjeldan lahti metoodika.

Esimeses peatükis toon välja Hiiumaa ajaloo uurimisseisu ja püüan asetada Hiiumaa kogu Eesti kirikuloolisse konteksti, et seejärel paigutada Joosep Padu päevik sellesse historiograafilisse raamistikku.

Teises peatükis analüüsin põhjalikult Joosep Padu päevikut. Toon välja, millised olid selle aja võimusuhted. Kuidas mõjutas elu-olu (kaupluste ja postkontorite avamised ja sulgemised, ilmastik) õigeusu levikut ja millist rolli õigeusk toona kogukonnas mängis.

Kolmas peatükis puudutab ainult Joosep Padu isikut. Millised oli tema hoiakud kõige kirjapandu osas ning milline on tema tulevikunägemus Hiiumaa arengu kohta.

Kokkuvõttes toon välja töö analüüsi ning vastused enda püstitatud uurimusküsimustele. Samuti toon välja tulemused, kuidas Joosep Padu päevikut saab käsitleda Hiiumaa õigeusu uurimise allikana.

Metodoloogia

Oma magistritöös kasutan ajaloolist uurimismeetodit. Uurimuse primaarallikaks on Joosep Padu päevik. Magistritöös võrdlen Joosep Padu päevikut Hiiumaa ajaloo retseptsiooniga, kasutades selleks erinevaid märksõnu. Märksõnadeks on kirikuvahetusliikumine Hiiumaal, maaküsimused, õigeusu levik, vaimulaad, suhted luteri kirikuga, preestrid, võimusuhted ja rahvusküsimus. Nende kaudu võrdlen Joosep Padu päevikut kui ajalooallikat meile teadaoleva Hiiumaa ajalookäsitlusega. Et teksti rikastada, olen teksti lisanud Padu päevikust pärit lühemaid osi. Tsitaadid olen esitanud kursiivis.

Ajalooline meetod nõuab allikakriitilist lähenemist. Uurimistööd alustasin mahuka käsikirjalise päeviku lugemise ja seejärel ümberkirjutamisega. Tekst on paigutatud töö lisana magistritöö lõppu, et ta oleks tööd lugedes vajadusel kättesaadav. Allikakriitiline lähenemine tähendab, et päevikut analüüsides pidin arvestama selle päritolu, kirjutamise konteksti, autori

päritolu ja tema positsiooni Hiiumaa talurahva seas ning võimalikke võimukallutusi. Joosep Padu ei ole lihtsalt oma ajastu kõrvaltvaataja, vaid ta on Hiiumaa kogukonna liige ning selle päeviku kirjapanekud on mõjutatud tema isiklikest hoiakutest, tema usulistest arusaamadest ning sotsiaalsest positsioonist Hiiumaa talurahva seas. Tänu sellele saab päevikut käsitleda allikana, mis ei kajasta ainult sündmusi, vaid ka ühe talupoja sündmustele antud tähendusi ja tõlgendusi. Analüüsis toon välja muutmata kujul tekstikatkeid, mis ilmestavad Joosep Padu mõtteid ja hoiakuid. Tänu sellele saan töös edasi anda päeviku autentset laadi ning avada ka Joosep Padu isikut.

Historiograafia

19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse Eesti kirikuloo historiograafia on rikas ja mitmekihiline, hõlmates nii üldkäsitlusi, luteri, õigeusu ja vabakoguduste ajaloo erikäsitlusi kui ka piirkondlikke uurimusi, sealhulgas Hiiumaa usuelu käsitlusi. Kirikuvahetusliikumist ja laiemalt Eesti usuelu muutusi on analüüsitud mitmetes üldkäsitlustes, nagu Riho Altnurme koostatud ja toimetatud „Eesti kiriku- ja religioonilugu. Õpik kõrgkoolidele“ (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2018) ning tema peatoimetamisel ilmunud „Eesti oikumeenia lugu“ (Tartu, Tallinn: Tartu Ülikool, Eesti Kirikute Nõukogu, 2009). Sellest perioodist annab tervikülevaate ka Priit Rohtmetsa teos „Eesti usuelu 100 aastat“ (Tallinn: Post Factum, 2018) ja usuelu ülevaate saab ka Riho Saardi käsitlusest „Ristitud eestlane. Kristluse ajalugu Eestis keskajast tänapäevani“ (Tallinn: Argo, 2018).

Vabakoguduste ajaloo uurimisel on olulised teosed „Osaduses kasvanud. Kirjutisi Eesti EKB koguduste loost“ (toimetajad Üllas Linder ja Toivo Pilli, Tallinn: Eesti EKB Koguduste Liit, 2009) ja Toivo Pilli välja antud kogumik „Teekond teisenevas ajas“ (toimetaja Toivo Pilli, Tartu: Kõrgem Usuteaduslik Seminar, 2005). Õigeusu ajaloo erikäsitlustest väärivad esile toomist kogumik „Mitut usku Eesti. Valik usundiloolisi uurimusi. IV: õigeusu eriväljaanne“ (toimetaja Liina Eek, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2015) ja Peeter Laredei „Õigeusk vanal Hiiumaal“ (Tallinn, 2006).

Käesoleva töö seisukohast kõige olulisemad on varasemad piirkondlikud uurimused, mis hõlmavad ka Hiiumaad või keskenduvad sellele. Eeskätt tuleb esile tõsta Jaanus Plaadi

monograafiat „Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal: usuühenduste muutumisprotsessid 18. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi lõpuni“ (Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2001). Samuti on olulisel kohal Riho Saardi arvukad uurimused, sealhulgas tema põhjalik käsitus „Hiiumaa ja hiidlased – usutuultest tormatud ja piiratud: usu ja kiriku ajalugu Hiiumaal XIII sajandist Eesti taasiseseisvumiseni: vaimulikkond, pühakojad, kogudused, usuliikumised“ (Tallinn: R. Saard, 2009). Lisaks on Saard käsitlenud usuelu ka Hiiumaa maakondlikus koguteoses „Hiiumaa: loodus, aeg, inimene“ (peatoimetaja Helgi Põllo, Kärkla: Hiiumaa Teabekapital, 2015).

Hiiumaa eri piirkondade ajalookäsitluste hulgas väärivad esiletõstmist Saardi detailsemad küla- ja piirkonnauurimused nagu „Hirmuste: küla niitude rüpes“ (Kalana, 2005), „Kolme küla lugu: Kaleste, Ojaküla, Ülendi“ (Tallinn, 2009), „Luidja – värav Kõpu poolsaarele: Villama, Kopa, Luidja, Poama, Palli, Heistesoo“ (Luidja, 2008), „Kalana: iidse kalaküla lugu“ (Kalana, 2007) ning „Mägipe ja Suurepsi: Kõpu poolsaare taevased külad“ (2007). Need tööd annavad detailse ja mitmekihilise ülevaate Hiiumaa kohalike kogukondade ajaloost, sealhulgas nende usuelust ja identiteedist, täiendades niimoodi laiemat piirkondlikku käsitlust.

Töö koostamisel kasutasin ka Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku ametlikku veebilehte, mille kaudu sain parema arusaama õigeusu kiriku ülesehitusest ja selle toimimisest Eestis. See aitas mul endal ka selgemini mõista konteksti, millesse Joosep Padu päevikus kirjeldatud sündmused asetsevad. Samuti kasutasin veebilehte terminite, aga ka vaimulike ning köstrite ja koorijuhtide eluloodetailide täpsustamiseks. Tegemist on küll rohkem taustainfot pakkuva allikaga, mitte otsese analüüsi alusega.

Historiograafia kontekstis asetub Joosep Padu päevik laiemasse 19. sajandi kirikuvahetusliikumise käsitlusse, kuid samal ajal annab see kogu muutusele ka kohaliku, kogukondliku ja isikliku mõõtme. Mainitud Eesti kirikuloo üld- ja erikäsitluses on 19. sajandil aset leidnud luterlusest õigeusku minekut seletatud eelkõige majanduslike, sotsiaalsete ja poliitiliste põhjustega. Talurahva jaoks oli õigeusk sageli seotud lootusega paremale elujärjele, vabanemisele baltisaksa mõisnike ja luteri kiriku mõjust ning võimalusega leida keerulises olukorras uus tugipunkt.

Joosep Padu päevik sobitub sellesse käsitlusse hästi, kuid samas täiendab seda käsitlust teataval määral. Tema kirjeldused kinnitavad, et õigeusku pöördumine oli seotud ka praktiliste probleemidega, nagu kirikuelu korraldus, ligipääs jumalateenistusele ja üldine rahulolematuse senise olukorraga. Samas ei jää ta ainult üldiste põhjuste juurde, vaid näitab, kuidas need tegurid ühe konkreetse kogukonna elus väljendusid. See muudab kirikuvahetuse palju konkreetsemaks ja arusaadavamaks nähtuseks, mitte ainult üldajalooliseks protsessiks.

Lisaks toetab Joosep Padu päevikus kirjapandu arusaama, et kirikuvahetus oli seotud kriitilise suhtumisega olemasolevasse võimuhetesse. Tema käsitluses tuleb selgelt välja rahulolematuse nii mõisnike kui ka luteri kiriku rolliga, mis annab alust näha õigeusku minekut osaliselt ka protestina. Samas ei ole see tema puhul ainus ega isegi peamine seletus, sest Joosep Padu asetab oma päevikus väga olulisele kohale ka õigeusu religioosse ja väärtusküsimusi puudutava mõõtmise. Tema jaoks ei ole õigeusk lihtsalt vahend parema elu saavutamiseks, vaid midagi sisuliselt õiget ja vajalikku.

Niisiis saab juba etteruttavalt lühidalt märkida, et Joosep Padu päevik ei sea kahtluse alla seniste kirikuloo käsitluste üldiseid tõlgendusi, vaid pigem täpsustab neid. Samas tuleb arvestada, et tegemist ei ole dokumenteeritud allikaga, vaid päevikuga. See tähendab, et tekst peegeldab ka päeviku kirjutaja enda hoiakuid ja arusaamu. Just see teebki päevikust väärtusliku allika, kuna see ei anna edasi ainult infot sündmuste kohta, vaid aitab mõista ka seda, kuidas sündmusi tajuti ja tõlgendati.

1. Kirikulooline kontekst ning õigeusu levik Eestis ja Hiiumaal

Kõigepealt, et hakata lahti mõtestama Joosep Padu päevikut, on esmalt vaja teada, mida on päeviku juures vaja silmas pidada. Joosep Padu päevikut saab analüüsida küll kui ühe inimese hoiakute ja seisukohtade väljendust, ent ühtlasi tuleb seda siinse magistritöö kontekstis vaadelda kui allikat, mis avab 19. sajandi Hiiumaa usuelu ja talurahva arusaamu kirikust ning usust. Ehkki sageli peetakse oluliseks vaid seda, mida minevikust teatakse või edasi antakse, on tegelikult oluline ka see, milline on teadmiste edasiandmise kontekst ja kes on edasiandja (vt lähemalt Bradley, Muller, 2016).

See teadmine on oluline ka Joosep Padu päeviku puhul. Tema päevik ei ole ainult isikliku eluolu kirjeldus ega ka ainult kirikuelu kirjeldus, vaid päevik on ka seotud talurahva heaolu, mõisavõimu, rendikoormistega ja lootustega paremasse ellu. Joosep Padu päevikut tuleb vaadelda kahe külje pealt. Esmalt on see kirikuloo allikas, kus Joosep Padu annab õigeusule tugeva positiivse tähenduse. Teiseks on Joosep Padu päevik sotsiaalajalooline allikas, sest seal kajastuvad talurahva raskused, suhted mõisnikega ja kogukonna muutumine. Et Joosep Padu päevikut analüüsida, tuleb kõigepealt tähelepanu pöörata ajaloolisele kontekstile, kuhu päevik ja tema autor asetuvad.

1.1 Õigeusu jõudmine eestlaste sekka 19. sajandil

Kui kuni 19. sajandi alguses oli Eesti luterlik maa ja muud usukogukonnad moodustasid kaduvväikese osa, siis 1840. aastatel hakkas järk-järgult levima õigeusk. Eestlaste ja lätlaste ulatuslikku üleminekut luteri kirikust õigeusu kirikusse 19. sajandil nimetatakse tavaliselt kas kirikuvahetusliikumiseks või usuvahetusliikumiseks (konversiooniks). Seda nähtust võib vaadelda mitte ainult usulise muutusena, vaid ka laiemalt ühiskondliku reaktsioonina valitsevale kehvale oludele. Rahvapäraselt on seda nimetatud lausa keisriusku minekuks (vt lähemalt Kruus, 1930).

Kirikuvahetuse esimene laine leidis aset aastatel 1845–1848 ning teine laine aastatel 1883–1888. Kui esimene laine toimus Lõuna-Eestis ja Pärnumaal, siis teine laine puudutas eriti Eestimaa kubermangu läänepoolseid piirkondi, sh Hiiumaad. Need kaks lainet erinesid nii oma ulatuselt kui ka motivatsiooni poolest, kuid mõlemas olid selgelt tajutavad pinged rahva ootuste ja valitseva ühiskondliku olukorra vahel. Kirikuvahetusliikumise esimest lainet mõjutas suuresti 1830.–1840. aastate majanduslik surutis ja põua periood ning sellega kaasnev näljahäda (Schvak, 2018, 191–194). Raske majanduslik ebakindlus muutis talurahva elu eriti haavatavaks, mistõttu otsiti aktiivselt uusi väljapääse tekkinud olukorrast.

Selle tulemusena hakkasid talurahva seas levima kuuldused, et Venemaa lõunapoolsematel aladel on võimalik tasuta maad saada. Sellised kuuldused levisid kiiresti ning andsid lootust paremale tulevikule, isegi kui need ei tundunud alati realistlikud. Selleks, et saada väljarändamiseks luba, pidid talupojad esmalt kokku puutuma 1841. aastal Riias piiskop Irinarhiga. See piiskop oli ainus, kes oli nõus ära kuulama talupoegade mure ning võttis vastu nende palvekirjad. Kui lõpuks keelati piiskopil väljarändetaotluste vastuvõtmine, siis 1841. aastal hakati pöörduma tema poole palvega üle minna keisri usku ehk õigeusku (Plaata, 2001, 127–138). Nii kujunes religioosne valik paljuski praktiliste vajaduste ja lootuste väljenduseks.

Hiiumaale jõudis õigeusk teise kirikuvahetusliikumise laine käigus, ehk võrreldes mandri-Eesti ja Saaremaaga väikese hilinemisega. Hiiumaa teatav eraldatus mõjutas nii religioossete ideede levikut kui ka sotsiaalsete muutuste tempot. Mõisate valitsemise ajaga kaasnes talupidajatele ka nende kasutada oleva maa kasutusrent. See tulenes sellest, et maa omandiõigus kuulus 19. sajandil veel tavaliselt mõisnikele. Kuna rent oli kõrge, oli see maarahvale raske katsumus ja mõnikord tõi see endaga kaasa rendivõlgade kasvamise ning taluperemeeste talust väljatõstmise. Selline olukord tekitas talurahva seas pideva ebakindluse ja hirmu oma elujärje püsimise pärast. Kuna talurahva elu-olu püsis ebakindel, andis see omakorda uue suuna talurahvaliidumise tekkeks, mis leidis väljenduse ka kirikuvahetusliikumise tekkes (Eesti Ajalugu V, 2010, 82–84). Ka Joosep Padu päevik asetub sellesse konteksti, sest selles kirjutatud sündmused olid osaks laiematest sotsiaalsetest protsessidest, millega Joosep Padul oli ka isiklik perekondlik kogemus.

Õigeusu levik ei olnud niisiis ainult usuline nähtus, vaid see andis talupoegadele lootust keerulise majandusliku olukorra paranemisele. See oli sageli seotud lootusega, et uus usk toob kaasa ka muutused igapäevaelus ja ühiskondlikes suhetes. Võib isegi öelda, et õigeusus otsiti kaitset mõisnike omavoli eest. Paljudele talupoegadele tähendas kirikuvahetus võimalust paranda oma elujärge, või vähemalt nad arvasid seda. Sageli oli tegemist siiski pigem ootuse kui tegeliku muutusega, mis hiljem tekitas ka pettumust (Lust 2025, 74–84). Riigivõim püüdis neile siiski arusaadavaks teha, et ega see neid nende senistest kohustustest ei vabastata. Selline vastuolu ootuste ja tegelikkuse vahel on kirikuvahetusliikumise mõistmisel väga oluline.

Kui esimese kirikuvahetusliikumise hoog rauges, siis talupidajad hakkasid mõistma, et olulisi kergendusi see neile kaasa ei toonud. Pigem hakkas isegi süvenema õigeusku läinud talupidajate tagakiusamine mõisnike poolt ning samuti maksustati neid endiselt luteri kiriku kasuks. See tekitas olukorra, kus usuline valik ei toonud kaasa oodatud vabadust, vaid võis mõnel juhul igapäevaelu isegi raskendada. Selles kontekstis tuleb üle korrata Eesti kirikuloo üldkäsitlustes esitatud seisukohta, et kirikuvahetusliikumise üheks põhjuseks oli protest, mille üheks eesmärgiks oli vabaneda baltisakslaste kontrolli all oleva luteri kiriku vaimsest ülemvõimust (Schvak, 2018, 192; Roht mets 2019, 18).

1841. aastal lõppesid kirikuvahetuskatsed edutult kuna talupoegadesse hästi suhtunud vikaarpiiskop Irinarh tagandati Riia piiskopi kohalt. Samuti tuli välja, et ka Vene õigeusu kirik ei olnud ise valmis nii suureks kirikuvahetajate hulgaks. Juba järgmisel aastal aga kehtestati ametlik kord luterlusest üle tulijate salvimiseks õigeusku. 1842 aastal tõlgiti ka eesti ja läti keelde õigeusu katekismus ja palveraamat ning 1843. aastal hakati Pihkva vaimulike seminari õpilastele õpetama eesti ja läti keelt (Lainvoo, 2018, 13–39). Need sammud aitasid muuta õigeusu talurahvale arusaadavamaks ja kättesaadavamaks. Riia vikaarpiiskop Irinarhi vahetas aastal 1842 aastal piiskop Filaret, kelle eestvedamisel asutati Riias vaimulik kool ning 1851 aastal alustas tööd koolile lisandunud vaimulik seminar, kuhu võeti tasuta õppima ka talupoegade lapsed. Kohalike vaimulike koolitamine oli oluline samm õigeusu juurdumisel eesti aladel (vt lähemalt Raudsepp, 1998).

Nagu märgitud, tabas kirikuvahetuse teine laine 1880. aastatel rohkem Eestimaa kubermangu läänepoolseid alasid. Baltisakslaste positsioon oli nõrgenenud ja sellesse pilti

sobis õigeusu rolli suurenemine luteri kiriku arvelt. See peegeldab ka laiemat võimutasakaalu muutust ühiskonnas. Seda soodustas muidugi ka asjaolu, et õigeusk oli selleks ajaks Eestis juba peaaegu 40 aastat levinud. Selleks ajaks oli juba olemas eestikeelne õigeusu kirjandus ja ametis olid eestlastest õigeusu vaimulikud, keda sai edukalt misjonitöö juures rakendada. Seetõttu oli teine laine teatud mõttes ettevalmistatud ja organiseeritum kui esimene (Schvak, 2018, 196–197).

Läänemaa kirikuvahetusliikumine algas 1883. aastal Lihulas. Esimesel õigeusku salvimisel oli kohal 254 inimest ning aastatel 1883–1884 läks Läänemaal õigeusku üle umbes 3400 inimest. 1884. aastal levis õigeusk edasi mandrilt Hiiumaale, kuid siis hakkas selle levik ka raugema. Leviku aeglustamine viitab sellele, et esialgne hoog ei olnud püsiv ning sõltus paljuski konkreetsetest oludest ja teguritest. Kui 1885. aastal nimetati Eestimaa kuberneriks vürst Sergei Šahhovskoi, võttis tema ette uue jõulise õigeusustamise. Aastates 1885–1887 läks õigeusku üle veel omakorda pea 7000 inimest, kellest üle 90% olid Lääne- ja Hiiumaalt (Schvak, 2018, 197; Saard, 2018, 210–228).

Nagu märgitud, polnud 19. sajandi kirikuvahetusliikumine Eestis ainult usuline nähtus, vaid ulatuslikum ühiskondlik protsess. See oli seotud nii talurahva keerulise majandusolukorra, mõisnike surve kui ka luteri kiriku rolliga. Õigeusk pakkus paljudele talupoegadele lootust paremale elule ja ka võimalust haridusele. Samas ei toonud kirikuvahetus enamasti kaasa neid muutusi, mida loodeti ning paljud pidid hiljem pettuma. Isegi vaatamata sellele, et 1880. aastate usuvahetusliikumise käigus andis riik usku vahetanud maarahvale soodustusi ning vabastas õigeusklikud luteri kiriku maksustamisest, maksukoormus tegelikult ei vähenenud, sest enamik mõisnikke tõstis kirikumaksust vabanenud summa ulatuses mõisarenti. Ka oli negatiivse varjundiga venestamislaine ajal läbi viidud üleminek koolihariduses eesti keelelt vene keelele ning segaabielse keelustamine luterlaste ja õigeusklike vahel. Sellele vaatamata oli 1897. aasta rahvaloenduse andmetel õigeusklike arv kasvanud 136 777-ni, mis moodustas 14,3% kogu rahvastikust, olles nii luteri enamuskiriku kõrval suurim usuline vähemusrühm Eestis (Schvak, 2015, 41).

1.2 Õigeusu saabumine Hiiumaale

Hiiumaale saabus õigeusk teise kirikuvahetusliikumise käigus. Teadaolevate andmete põhjal saab öelda, et 1883. aastal viibisid Haapsalu õigeusu kiriku jumalateenistusel neli Käina (Keina) valla Lelu küla (Lello küla) talunikku. Üks neist oli Matsi talu peremees Tõnis Padu, kes oli Joosep Padu isa. Kui Tõnis Padu lõpuks õigeusku pöördus, siis salvimise järel sai ta endale uue nime Anton Padu. 1884. aasta juunis külastas juba Haapsalu preester Hiiumaad ning toimus ka esimene salvimine Hiiumaal. Õigeusku pöördusid 14 perekonda (Saard, 2018, 222–228.).

Sellest sündmusest loetakse Emmastes Lelu külas õigeusu koguduse algust. Samal aastal loodi juba kogudus Kõrgessaares Puski külas ja 1885. aastal kolmas kogudus Pühalepas Kuri külas. Kuid mis on märkimisväärne, kõik need väikesed „Kirikud“ olid esialgu vaid kirikuteks kohandatud talumajad (Saard, 2018). Kirikud neile kogudustele pühitseti 1890. aastate alguses. 1890. aastal pühitseti Lelu külas alguse saanud koguduse kirik Taterma külas (Kuriste Jumalasünnitaja Sündimise kirik), 1891. aastal pühitseti Puski Kristuse Sündimise kirik ja samal aastal Kuri Kristuse Taevaminemise kirik (Plaat, 2011, 26–28; 740–746).

2. Usuelu muutumine Hiiumaal

Õigeusku üleminek tõi kaasa muutused Hiiumaa usuelus, alustades õigeusu koguduste rajamisest, lõpetades muutustega usulistest praktikates. Käesoleva töö eesmärgist lähtuvalt on oluline vaadata seda, kuidas need muutused kajastuvad Joosep Padu päevikus.

Lello küla (täna Lelu küla) on küla Hiiu maakonnas Hiiumaa vallas Käinast läänes. Lello nime on esmamainitud 1565. aastal. Enne Eesti omavalitsuste haldusreformi 2017. aastal kuulus küla Käina valda. Lelust põhjas asuvad Pärnselja, läänes Kaderna ja Kuusiku, lõunas Emmaste-Kurisu ja Ligima ning idas Taterma ja Ühtri külad. Need vajavad märkimist, sest neist on päevikus juttu. Osa Lelu külast kuulus ajalooliselt Käina koguduse maade alla (Suur-Lelu), osa Vaemla mõisa alla. Läänemaa 1725–1726 adramaa revisjoni järgi oli Vaemla mõisale kuulunud Lelu külas 19 talu. 1835 aastal oli Käina koguduse maadele kuuluvas Suur-Lelus 9 talu.

Padu tutvustas päevikus Lello küla kui kahe piiri vahel olevat nii: *Lello küla asub Hiiumaal Emmaste ja Keina walduste piiril. Walla poolest langeb ta Keina, aga kihelkonna poolest Emmaste külge. Nõnda siis on küla elanikudel kahte külge tegemist, waimulikus asjus Emmaste, aga walitsuse asjus Keina, kus wallamaja asub* (Joosep Padu).

Kui keskaja alguses nimetati Hiiumaad veel tühjaks saareks, siis 13. sajandi keskpaigas oli saarel asustus tihenened, sest saarele olid sakste vallutuste eest põgenenud inimesed nii Saaremaalt kui ka mandrilt. Võim saare üle liikus sajandite ja sõdade jooksul käest kätte: Saksa ordu, Saare-Lääne piiskop, Rootsi kuningriik, Taani kuningriik, Venemaa keisririik. Saart laastasid vallutused, rüüstamised, katk ja muud haigused ning talurahvarahutused.

Nii nagu mujal Eestis, vajab mainimist kiriku ja talurahva distants igapäevaelus. Kuigi kirik oli institutsionaalselt osa kogukonnast, ei olnud see kohalikele inimestele tegelikult hästi kättesaadav. Seda nii seisusliku ühiskonnakorralduse tõttu, aga Hiiumaa kontekstis ka sõna otseses mõttes kirikute kauguse tõttu küladest. Emmaste ja Käina kirikud jäid Lello külast kaugele ning halbade teeolude tõttu oli kirikusse pääsemine hooajati peaaegu võimatu. Joosep Padu päeviku järgi tuli inimestel *13–14 wersta ära ajada*, et

kirikusse jõuda, kuid kevadiste ja sügiseste teede tõttu *täieste kodus pidi istutama*, nii et pereisa luges ise jutlust ette ja lauldi lauluraamatust. Lello küla usuelu ei olnud enne õigeusu tulekut kirikus käimise poolest tugev, vaid osaliselt oli see koondunud talupidajate kodusesse. See tähendab, et kiriklik monopol õpetuslikus mõttes püsis, kuid praktiline usuelu toimus tihti väljaspool kirikuhoonet.

Joosep Padu päevikust nähtub, et Lello küla usuline kuuluvus oli tihedalt seotud sotsiaalsete suhete, majandusliku surve, ruumilise eraldatuse ja kohaliku kogukonna identiteediga. Päevikust tuleb välja mitte ainult üleminek luterlusest õigeusku, vaid laiem protsess, milles religioon toimis ühtaegu võimu ja vastupanu vahendina ning kogukonna ümberkujundajana. Lähtuvalt varasemast ühiskonnakorraldusest, sh usulisest korraldusest on usuline muutus Joosep Padu päevikus kesksel kohal. Selle võtavad kõige paremini kokku järgmised read: *Uue aja alguseks wõib õigusega kohaliku rahwa Õigesse usku minemist arwata, sest sellest hetkest algasid täieste uus elu, uued püüded, ja elust õigem aru saamine, mille kandjateks said Õige usu kirik ja kihelkonna kool*. Tausta mõistmiseks tuleb tähelepanu pöörata tõsiasi, et Padu perekond oli esimeste õigeusku üleminejate seas ja Joosep Padu ise töötas kõigepealt külakoolmeistrina ja oli aastatel 1917–1929 tegev köster-koolmeistrina. See tähendab, et lisaks perekondlikule loole õigeusku minemisest, oli õigeusk ja õigeusu kirik tema töö- ja usuelu keskmes.

2.1 Kirikuvahetuse põhjused

Enne õigeusu saabumist Hiiumaal domineerinud luterluse kohta annab Joosep Padu valdavalt negatiivseid hinnanguid. Luterlus tekitas kohalikus maarahvas rahulolematust. Esmalt kirjeldab Padu oma päevikus luteri kiriku ja mõisate vahelist seost, st talurahvas oli seotud kirikuga mitte ainult vaimselt ja usuliselt, vaid ka töö- ja rendikohustuste kaudu. Padu märgib oma päevikus tagasivaatavalt, et teoorjuse ajal pidi *iga peremees koha suuruse peale waatamata kolm päewa nädalas Keina õpetajale orjust tegema*. Lisaks tuli täita koormisi ja muid kohustusi, mille *palgaks harilikult kupja kepp oli*. Niisugune kirjeldus näitab ilmekalt, kuidas luteri kiriku vaimulikku autoriteeti tajuti kohaliku kogemuse tasandil sunnina. Pastor ei esinenud üksnes hingekarjasena, vaid ka sotsiaalse kontrolli tagajana.

Joosep Padu päevik algab tema küla heitliku ajaloo kirjeldamisega juba hiliskeskajast. Esimesed elanikud olid tema sõnul saabunud 14. sajandi keskpaigas Hiiumaa mereäärsetele aladele kalapüügi ja parema elu otsingule, mis aga karmide tingimuste tõttu osutus raskeks väljakutseks, sest aadli kehtestatud maksukoormus ja mõisavõim sundisid inimesi oma elupaika korduvalt vahetama. Maad jäid mõisatele ning elanikud olid sunnitud otsima elatist kaugemalt ning paljud ei tulnudki tagasi. Päevikust võib välja lugeda ka selget kriitikat tolle aja katoliku piiskopi suunas.

Joosep Padu kirjutab: *Mis sellest lugu, et waesed orjad tarwis oli eest ära soodesse ja metsadesse kihutada, oma waewaga tehtud põllu lapikesed mõisale jättes; on ju niisugune tegu wiis just meie armuliste paruni härradele kohane. Tõeste on ka Putkaste põllal, Keina ja Putkaste wahel wastu merd, kohad näha, kus enne talud asunud, mis muidugi maha lõhuti ja mõisa ahjudes ära põletati. Waesed elanikud otsisiwad muidugi, kuhu keegi uue asu paiga leidis, kes weel oma sugulasi naabri saarel tundis ja teadis kolis sinna, sest sealt nagu teada oliwad nad tulnud 1346–1347 aastate ümber, kui esimesed asunikud Hiiusse; selle ajani s.o. 1345 aastani ei leie meie Hiiu saarest mitte kusagil sõna, sest et ta arwatawaste tühi oli. 1345 a Saaremaa tolle aegne piiskop juba määrab maksu nende peale, kes Hiiu randas kalapüüul käiwad; juba 1347 a. leitakse Hiiu saares elanikud mere äärt mööda, kes muidugi kalamehed olid ja seie tühjale saarele õnne katsuma jäiwad, aga pärast oma mere äärsetest elukohtadest, nagu nägime wälja metsa poole kihutati; et wõib olla mõned ka Lelu küllasse ulatasiwad, lootes siin maha jäätud mõisa kohal kergem jälle uut elu järke saada.*

Peale põllu töö leiab kohalik rahwas, et ära elada ja kõrge rent maksta, mitmel teel teenistust: Noored mehed käiwad linnades ehituste töö ja pool nälgides seal kõwat tööd tehes saadawad üle jäänud kopikad kodustele, mõisa rendiks. Teised katsuwad kala püüdmisega teenistust leida, mis aga aasta aastalt väheneb. Kolmandad huidawad wõerastes laewades mööda meresid kuhu suuremalt osalt ka jääwadgi, kui mitte uppumise teel, siis Amerikasse elama. Suurem jagu rahwas tunnistavad Õigest usku ja on palju ka Luteruse usulisi, millelt mõned nõnda nimetatud mõisa sabarakid hoolega kinni pidawad; esimised on aga nii sama kindlad Õige usulised, kellest edespidi pikemalt juttu loodan teha.

Ilmekad on Padu kirjeldused ka toonastest võimusuhetest, teoorjusest, selle surve all murdumisest ja ootusest olukorra paranemisele. Nii näiteks selgitas ta oma päevikus, kuidas

1825. aastal pärast maade jagamist jäi Lello küla kuni 1847. aastani Käina pastori orjusesse, kui Emmastesse uut kirikut ehitati. Ka pärast seda pidi rahvas oma *wiimase waewaga teeninud kopikad maksma*.

Joosep Padu kirjutab: *Pole sellepärast ka sugugi ime, et siis umbusaldus ja põlgus nimetatud herrade wastu kõige esite meie Hiiu saares ennast awaldama hakkas ja esimesed selja pöörajad pastoritele ilmusiwad. Teu orjuse ajal pidi iga peremees koha suuruse peale waatamata kolm päewa nädalas Keina õpetajale orjust tegema, peale selle aned, silgu weerendid, munad, willad ja muud wiima, rehe päewad, kedruse, lõikuse ja muud tegema, linna wooris käima ja palju muud kohuseid täitma, mille palgaks harilikult kupja kepp oli; pia õpetaja herra polnud isegi kade keppi tarwitama, kus ja kui wähegi nägi oma targa mõistuse järele seda waja olewat, seletades, et ka Kristus ise olewat piitsa tarwitanud, kui näinud et Tema seadused jalgade alla tallatud.*

Joosep Padu kirjeldab, kuidas Käina (toonase nimega Keina) kirik oli ainuke lähedal asuv luteri palvekoda. 17.–18. sajandil ehitati lisaks Sõru ja Hausma kabelid, kus jumalateenistusi viisid läbi köstrid ning pastor vaid korra või paar aastas kohal käis. Need kohad olid aga külast kaugel ja *kohalik rahwas jäigi ikka aimu toidu järele janunema*. Inimestel ei olnud võimalusi kirikusse minna ning lisaks arvustas Padu ka seda, kuidas pastor kantslist suure suuga raha taga ajas. Niisiis pidi rahvas leppima sellega, et jumalasõna pidi kodus pereringis esitama. Rahvas küll avaldas soovi, et pühakoda kerkiks neile lähemale ja et parandataks teid, kuid rahva palvetele ei vastatud. Arvati, et *rahwas nõuab tühja ja kui rumalad ei tulegi meele, et taewa riik peab suure waewaga kätte saama*. Kirjeldades kirikuvahetusliikumise eelset olukorda, tõi Padu sisse ka õigeusu vastase töö, mainides, et samal ajal, kui rahva soove ei austatud, tehti hoolega propagandat, hirmutati ja demoniseeriti „vene usku“.

Joosep Padu kirjutab: *See oli juba hammust ajast rahwa silmis nii hirmsaks tehtud ja määritud et kohkudes seda nime nimetati ja sellest räägiti kudas wene rahwas ebajumalaid kummardada ja nii edasi; mida kõike siin harutada asjata oleks sest et iga üks nende juttudega küllalt tuttaw on. Pole sugugi ime, kui selle nime juures esiti ehmatati ja kuulda ei tahetud.*

19. sajandi lõpu kontekstis ei kirjutanud Padu mitte üksnes kirikuvahetusliikumisest, vaid usulisest pluraliseerumisest üldisemalt. Ta kirjeldab päevikus, kuidas 1880. aastate paiku ilmusid naaberküladesse baptisti *palwe wennad*, kelle tegevus leidis *lailaldase töö põllu* ning kelle palvetundides käidi *suure õhinaga*. See osutab, et Lello ja selle ümbruse inimesed ei olnud religioosselt passiivsed. Vastupidi, nad otsisid aktiivselt teistsugust religioosset väljundit kui see, mida oli seni pakkunud luterlik kogudusekorraldus ja jumalateenistus. Baptistlik liikumine täitis vähemalt ajutiselt tühimiku, mille olid tekitanud kiriku kaugus, aga ka pastorite võõrandumine ja kogukonna soov vahetuma usukogemuse järele. See kõik lõi pinnase vaimsele ärkamisele, millest rahvas oli puudust tundnud ning paradoksaalsel kombel aitas see paljude puhul kaasa ka õigeusuni jõudmisel, mitte ei täitnud ainult baptistide ridu.

Just üldjoontes samal ajal võeti mitmel pool Lääne-Eestis vastu õigeusk, aga sellega seoses oldi nii edukalt rahvast hirmutatud, et esialgu ei tahetud sellest midagi kuulda. Oluline pöördepunkt saabus 1883. aastal, kui Lello küla mehed Andrus Weel ja Kustaw Padu (Joosep Padu vend) otsustasid pärast baptistide sealkandis tegutsemise algust minna nii öelda ise õigeusu asja uurima. Nad läksid mandrile Väike-Lähtrusse kohtuma preester Aleksander Bežanitskiga ja Joosep Padu sõnul suutis preester kõik senised eelarvamused kummutada ja äratas usalduse õigeusu vastu. Piisas vaid sellest, et preester rääkis eesti keelt ning suhtus külastajatesse lugupidavalt ja sõbralikult, mis oli Hiiumaa meestele küllalt suur üllatus, arvestades varasemat luteri kiriku agarat hirmutamist.

Joosep Padu kirjutab: *Esimene kokku saamine ja jutu ajamine noore preestriga pannud mehed imetlema ja pead ümber käima: Pole sugugi tõsi olnud, nagu ei oskaks preestrid Eesti keelt, Jumala teenistus peetawat rahwale aru saamata Wene keeles, preestrid olla hirmsad wene mehed, ilma koolitamata, uhked ja n.e., kõik oli wastu oksti; ja mis kõige imelikum ette tulnud: kutsunud preester mehed tuppa ja palunud laua juures platsi wõtta, istuda, mida kohaliku sakste juures unestki polnud nähtud.*

Õigeusku pöördumine ei alanud Lello küla näitel niisiis tühjalt kohalt, vaid eelnes kriis luteri kiriku usaldusvääruses ja kogukonna kasvav religioosne aktiivsus. Joosep Padu päevik kujutab õigeusu ilmumist tugeva pöördepunktina, kasutades väljendeid nagu *Ilmus Õigeusk, see tõsine walgus, tõe sammas ja tugi ning rahwas leidis, mis ta otsis*. Õigeusu vastuvõtmine ei olnud Padu päeviku põhjal üksnes administratiivne ümberregistreerimine,

vaid tähenduslik pöördumine, mida kogeti kui uut orientiiri. See kõik tõi uue teadlikkuse, millega samal ajal põlgus luteri pastorite ja mõisavõimu vastu aina kasvas. Joosep Padu tõi oma päevikus välja, kuidas võimuvahetuse kõrval taheti kirikut lähemale, ent millist usku valida oleks õigem, sellele ei osatud eriti rõhku pööratagi, sest *selle eest oliwad ju selle aegsed luteri usu koolid hoolt kannud, et rahvas mitte liig targaks ei saaks ja sellega Jumalast pandud valitsejatele vastu ei hakkaks*.

1884. aastal muutus usuvahetuse küsimus juba konkreetsemaks: Lello külas peeti nõu ning pärast seda saadetu Tõnis Padu esindajana Haapsallu ning hakati õigeusu õpetusega tutvuma. Haapsalus võttis ta soojalt vastu preester Nikolai Poletajev ning arutati usuvahetust. Poletajev küll selgitas, et ei saa loota kohe luteri kiriku maksude vabanemisest, maade saamisest jne. Joosep Padu päevikus on kirjas nii: *Ei olnud seal midagi kergenduste lubamisi ega meelitamisi, nagu püüti ja nüidgi püütakse seletada*. Lahkudes andis isa Poletajev kaasa mõned raamatud õigeusust, mis jõudsid siin kiiresti käest kätte ning õigeusk kogus aina rohkem poolehoidu. Eriti hakkas see mõjutama naisi, kes alguses selle vastu olid.

Kui luteri pastor sellest teada sai, hakkas kohe pihta tugev vastutegevus. Õigeusku hakati avalikult maha tegema, inimesi ähvardati taludest välja tõstmisega ning mis kõige hullem, piirati ka liikumisvabadust. Pärast seda pidi Joosep Padu hakkama kasutama kavalust ning pastorit veenma, et soovib minna Haapsallu tekkinud olukorda lõpetama ja takistama preestri Hiiumaale tulekut. Seda ta ka suutis ning sai Hiiumaalt väljasõidu loa. Tõtt, miks Joosep Padu Hiiumaalt välja läks, teadsid vaid vähesed. Sellest kohtumisest kasvas välja plaan minna 15–20 mehega Haapsallu kohale ning lasta ennast seal ristida. Kuigi luteri pastorid ja mõisnikud püüdsid liikumist takistada, jõudis otsus tegudeni ning 1884. aasta suvel võtsid esimesed Hiiumaa mehed õigeusu Haapsalus vastu. Sama aasta augustis saabus preester Hiiumaale ning terve Lello küla liitus õigeusu kirikuga. Ehkki Joosep Padu kirjeldus õigeusu vastuvõtmisest on retrospektiivne ja mõjutatud ta enda perekonna loost, annab see ometi aimu sellest, et majanduslike küsimuste kõrval olid kirikuvahetuse puhul Hiiumaa kontekstis olulised nii usuline ärkamine kui ka valitseva luteri kiriku ühiskondlik positsioon. Maarahvas püüdis parema ja vabama elu poole, kuid sellega kaasnevas suuremas vabaduses nägi luteri kirik ohtu kehtivale ühiskonnakorraldusele ja sõdis seetõttu talupoegade tegevusele vastu.

Joosep Padu kirjutab kirikuvahetuse lõppvaatusest järgmist: *Nii saiwad siis 13. juuli ja 19. augusti kuu päewad 1884 a. Lellu külale mälestuse wäärt ja tähtsad päewad; 13 juulil salwiti eespool nimetatud saadikud Õigesse usku. (...) Sellest ajast algas Lello külas täiesti uus aeg; ei olnud tarwis kaugele kirikusse sõita, sai ju naabri peres Jumala sõna kuulda.*

Järgnevatel aastatel kogudus kasvas ja kogus jõudu. Algasajad olid siiski rasked, kuna kohalikku preestrit ei olnud veel. Preestrid käisid kohal nii Saaremaalt kui ka Tallinnast. 1884. aasta sügisel pühitseti Riia piiskopi Donati (Babinski-Sokolov) poolt ja määrati 1885. aastal Kuriste koguduse preestriks Tartumaal sündinud Aleksander Tsevetkov (Padu päevikus Tswetkow), kes hakkas kogu saarel toimetama – ristima, matma, õpetama ja kogudusi looma.

Joosep Padu kirjutab: *Lühikese ajaga wõitis isa Aleksander kõikide armastuse ja austuse, oma lahke lõbusa ja mehise olekuga. Ei olnud ta lugupeetud mitte üksi omade juures, ka luterlased ligidalt ja kaugelt teadsiwad temast palju head rääkida, nõnda et kõik Hiiu saar meie uuest wene preestrist, kui täielikust rahwa eeskujust kõneles.*

Tööd oli tal mitmel pool väga palju ning kergenduseks talle sai see, et ta sai endale köstriks Anton Orgusaare. Kauaks tema küll ametisse ei jäänud, kuna 1885. aasta asus ta Kuri uude kogudusse preestriks. Positiivne oli see, et isa Aleksandril oli seetõttu vaja vähem kaugemale tööle käia. Paraku oli töökoormus tal siiski liiga suur. Kolme aasta pärast lahkus ta saarelt mandrile teenima Alajõe kogudust. Kogukonnas oli ta aga nii hinnatud, et isegi paljud ümberkaudsed luterlased olevat Joosep Padu sõnul öelnud, et *oleks isa Aleksander siin olnud, mina oleks hammu õige usuline.*

1890. aastal valmis Kuriste koguduse uus kirikuhoone. Kirikukoha kinkis kogudusele Emmaste mõisaproua De la Gardie. Koht mõõdeti välja Taterma talu maa arvelt, mis alguses tekitas rahva seas ka vaidlusi. 20. sajandi alguses jätkus õigeusu töö ja koguduste toetamine ja misjonäride eestvedamisel. 1890. aastatel käis esimest korda Hiiumaa uut kogudust vaatama ka Riia Miitawi piiskop Donat koos mitmete teiste preestritega. Külastamas käis ka tolleaegne Eestimaa kuberner vürst Sergei Šahhovskoi. Külastusi oli plaanis teisigi, ent Padu sõnul tekitas see luteri vaimulikes kohe terava vastuseisu. Kui pastorid õigeusu vaimulike külaskäikudest teada said, hakati aktiivselt ka selle vastu võitlema.

Joosep Padu kirjutab: *Sõideti siis mööda külasi ringi rahvast hoiatama mitte nii sugusi sigade karjaseid ja wene waenlasi waatama minna. Sellel otstarbel pani Keina pastor G.[eorg von] Holst Ühtri kooli majas martsis kuus palwe õhtu toime, kus siis ka “wa wene usk” oma esitajustega tublisti läbi sõimati.*“

Mitmed Lello küla mehed olid Holsti palveteenistust kuulama läinud ning andsid sellest õigeusu piiskopile ja kubernerile teada, kes andsid seejärel asjale seadusliku käigu. Joosep Padu kirjutab: *Et pastoril küll wale tunnistajad oliwad, kes teda tubliste kaitsesid, mõistis kohus ta ametist ära, kuueks kuuks kinni ja kohtu kandmisele.*

1913. aastal tegi Riia piiskopkonna preester-misjonär isa Joann Pavel (Paawel) ringkäigu Hiiumaale eesmärgiga õigeusklikke kogudusi toetada, nende usuelu tugevdada ning vajadusel juhendada. Ta külastas ka koolimaju ning Kõrgessaare kihelkonda. Nelipühade esimesel päeval viibis ta Puski kirikus, teisel pühäl Kuriste kirikus ja surnuaias. Seal peetud jutluses rõhutas ta surnute eest palvetamise vajalikkust ning märkis, et see ei ole Pühakirjas keelatud. Nelipühade kolmandal päeval pidas ta koolimajas kõne laste ristimise teemal. Järgmisel päeval esines ta Waku koolimajas lunastuse käsitleusega ning naasis seejärel Riiga. Sel moel püüdis õigeusu kiriku talupoegi usuliselt harida, kuid see polnud ainus viis, kuidas õigeusu kirik hariduselu korraldas.

2.2 Haridus ja koolielu

Hiiumaa hariduselu areng oli kirikuvahetusega samuti tihedalt seotud. Joosep Padu rõhutas oma päevikus korduvalt, et üleminek õigeusku tähistas kohaliku kogukonna jaoks *uue aja algust*, mille üheks keskseks kandjaks kujunesid kirik ja selle juurde rajatud kihelkonnakool. Enne õigeusu koguduse kujunemist, oli Lello küla hariduslik olukord olnud tagasihoidlik ja piirdus enamasti oskustega, mida talurahvalt mõisa teenimiseks oodati. Lugemis- ja kirjutamisoskuse levik toimus aeglaselt ning põhines enamasti Piiblit. Õppevahendeid olid vähe ning haridust ei peetud piisavalt oluliseks. Hariduse laiem levik ei olnud mõisavõimule alati meelepärane, kuna kooli peeti rahva jaoks potentsiaalselt kahjulikuks, kuna see võis vähendada kuulekust valitseva korra esindajate suhtes.

Joosep Padu kirjutab: *Nagu muialgi Eesti maal, ei teadnud Lello küla koolist ega haridusest rohkem midagi, kui seda kupja kepp õpetas, see on, mõisa põldu harida, künda, äestada jm. Pole ju talurahwal muud waja, sest kool ajab rahwa hukka: rööwib sõna kuulumise, usu ja armastuse ning rikub seega tema täiesti ära, seletati kanslitest.*

Joosep Padu tutvustas oma päevikus kooli asutamise tagasihoidlikku algust: *Üks härksam mees, Pendi Peeter, oli ei tea kust tähed kätte õppinud ja pealegi, ajas sõnaks ka, nii ütelda, sääse sammul. See hakkanud pühapäiwiti, mõisa walitsuse eest salamahti, lastele, kes soowinud ka tähti õpetama ja nii lagunud trüki tähtede tundmine külas õige lühikese ajaga laiale, kudas wana rahwas sellest teab rääkida. Kirjutamisest ei teadnud keegi midagi rohkem, kui et saksad kirjutawad. Kui juba lugemise õpetus Riigi Walitsuse sunnil enam wähem üle üldiseks sai ja kõigile lubatud oli, ehitatud Lellule midagi kooli maja taolist ja kannud kooli toa nime. Õpi abinõusid muud ei tuntud, kui tõstament ja Luteri usu katekismus, mis üle selle oleks olnud, seda arwati ilma aegseks raha raiskamiseks.*

Lello piirkonna laste koolitee oli seotud ka Ühtri külasse rajatud vallakooliga, milleks kohandati vana Ühtri kõrts. Joosep Padu hinnangul oli see hoone vilets ning sobimatu koolimajaks. Alles 1904. aastal see lammutati ning ehitati uus asemele. 1884. aasta sügisel avati Lellos Tõnis Padu talus õigeusu kihelkonnakool. Kool alustas tegevust lihtsas talutoas, kuid õppetöö korraldati Padu päeviku andmetel juba kihelkonnakooli programmi järgi ning sisu oli mitmekesisem. Erilise rõhuasetuse sai vene keele õpetus, mis oli varasemates koolides puudu. Ehkki tavaliselt on vene keelele üleminekut kirikuvahetusliikumise kõrvalnähtusena arvustatud, Joosep Padu seda probleemina ei näe.

Padu päeviku järgi jõudsid mitmed õpilased seetõttu edasi õppima või parematele ametikohtadele. Näiteks Peeter Pähkel, kes võeti vastu Riia vaimulikku seminari ning teised kooli lõpetanud õpilased, kes jätkasid haridusteed või asusid tööle ametites, kuhu ilma hariduseta oleks olnud raske pääseda. Kuigi suur osa õpilastest jäi siiski talutööle või palgatööliseks, rõhutab Padu, et kool andis neile uued vaated ja ambitsioonid ning aitas kogukonda vaimselt ja sotsiaalselt edasi viia. Lugemus tõusis ning koju hakati tellima lausa ajalehti.

Joosep Padu kirjutab: *Üks härksam mees, Pendi Peeter, oli ei tea kust tähed kätte õppinud ja pealegi, ajas sõnaks ka, nii ütelda, sääse sammul. See hakkanud pühapäiwiti,*

mõisa walitsuse eest salamahti, lastele, kes soowinud ka tähti õpetama ja nii lagunud triiki tähtede tundmine külas õige lühikese ajaga laiale, kudas wana rahwas sellest teab rääkida. Kirjutamisest ei teadnud keegi midagi rohkem, kui et saksad kirjutawad. Kui juba lugemise õpetus Riigi Walitsuse sunnil enam vähem üle üldiseks sai ja kõigile lubatud oli, ehitatud Lellule midagi kooli maja taolist ja kannud kooli toa nime. Õpi abinõusid muud ei tuntud, kui tõstament ja Luteri usu katekismus, mis üle selle oleks olnud, seda arwati ilma aegseks raha raiskamiseks.”

Kooli mõju suurenemist näitas ka see, et sinna suundusid õpilased erinevatest Hiiumaa piirkondadest, sh ka luterlastest vanemate lapsed. Padu päeviku järgi kasvas alates 1902. aastast koolis luteriusuliste õpilaste osakaal järjepidevalt ning 1911. aastaks ulatus nende arv juba umbes 40-ni. 1912/1913. õppeaastal oli koolis kokku 80 õpilast. Loomulikult luterlastest võimuesindajatele see ei meeldinud ning nad üritasid selle vastu töötada. Kuid rahvale see nurin enam korda ei läinud.

Joosep padu kirjutab: *Aga rahwas oskab kõike seda ise läbi kaaluda ja õigete hinnata, ning ei pane niisugust vastu tööstust tähelegi, waid otse selle vastu toowad rohkem lapsi meie kooli selletades, et siin ikka wähdegi jõutakse edasi kuna Luteri koolidest nii sama targalt õpilased lahkuwad kui sinna sisse astuwad mõned kuriteud maha arwatud mida lapsed kergeste üks teiselt õpiwad, kus neid hulk koos on ja seal juures kõwa järelwaatus puudub, nagu see praegustes Luteri koolides on.*

Kuigi kooli mõju kasvas, oli selle majanduslik olukord Joosep Padu päeviku andmetel raske. See ühtib õigeusu kirikukoolide üldpildiga, sest majanduslik kitsikus oli lahutamatu saatja ka mandri-Eesti õigeusu koolides. Ent ühtlasi rõhutatakse üldpildi andmisel seda, mida kinnitab ka Padu päevik, et vene keele oskus andis 19. sajandi lõpus kooli lõpetajatele isegi teatava konkurentsieelise (Schvak, 2018, 195).

Suur osa kooli arengust sõltus Hiiumaal ka kogukonna initsiatiivist ja panusest. 1890. aastal valmis uus ruumikas koolihoone ning samal ajal toimus ka õppematerjalide järkjärguline täiendamine. Saksa okupatsiooni ajal, 1917. aastal muudeti koolimaja sõjaväehaiglaks, mis katkestas selle tavapärase tegevuse. Eesti omariikluse ajal, pärast kirikukoolide liikumist üldhariduskoolide hulka sattus Kuriste kool omandivaidluste ja omavalitsuste huvi puuduse tõttu keerulisse olukorda. Selles kontekstis on huvitav

tähelepanu pöörata Joosep Padu selgitusele kooli sulgemise kohta aastatel 1921-1922. Tema sõnul polnud see mitte majanduslik otsus või korralduslikud probleemid, mis kooli sulgemise põhjustasid, vaid tegemist oli ka poliitilise sammuga. Eesmärk oli endiselt vähendada õigeusu mõjuvõimu. Selles peegeldub taas Joosep Padu päeviku üks peateemasid, milleks oli õigeusu kiriku levik Hiiumaal, mis oli võitlus, sest selle levikule seisis vastu nii luteri kirik kui ka ilmalik võim. Joosep Padu oli õigeusu hingekarjane ja see annab tooni ka päeviku laadile.

2.3 Kaubanduse ja postijaoskondade mõju õigeusu levikule

Vaatamata sellele, et Joosep Padu päeviku keskmes on õigeusu tulek Hiiumaale ja selle levik, kajastab see ka Hiiumaa elu-olu. Huvitav ja käesoleva magistritöö seisukohast oluline on saare elu kirjelduse seos usueluga. Seetõttu tuleb sellelegi tähelepanu pöörata.

Lello küla majanduslik areng 19. sajandi teises pooles näitas selget üleminekut traditsiooniliselt isemajandavalt eluviisilt organiseerituma turumajanduse suunas. Selle üheks keskseks väljenduseks oli kaupluste teke ning hilisem ühistu kaubanduse kujunemine. Padu päevikust ilmneb, et varasemal perioodil puudus külas püsiv kaubandusvõrk, mis oli seotud nii piiratud tarbimisvajaduse kui ka kehvale ühendusvõimalustega. Nagu ta märgib: *Wanaste ei olnud mitte poodisi igas külas ja polnud nende järele ka vajadust.*

Elu hakkas edenema Kaubatarvitajate Ühistu asutamisega 20. sajandi alguses, mille eestvedajad olid valdavalt kirikuga seotud mehed (Kuriste preester Kondrat Saarmann, köstrid Sergei Rattur ja Joosep Padu). Juba 1880-ndate aastate paiku oli asutatud juba mitmeid poode, mille järele varem väga vajadust ei olnud. Lello külas aga poodi kuni õigeusu tulekuni ei olnud ning esimese rajas 1890. aastal Madis Prass kiriku juurde. Poe pidamine tal aga edukalt ei õnnestunud, seetõttu andis ta selle 1896. aastal käest ära. Ruume hakkas üürima Juhanes Kimberg ja pidas poodi nii tulusalt, et see võimaldas tal 1900. aastal ise uue poe ehitada. Sellega seoses jäi Prassi maja tühjaks ja kirik maa rendist ilma. Kasvava nõudlusega kasvasid ka kaupade hinnad. Olukorra leevendamiseks hakati arutama ühistu poe asutamist, mis toleaeagse preestri Kondrat Saarmanni idee järgi ka teoks tehti. Erakaupmehed

töötasid selle vastu, laimati suisa preestreid: *Küll laimati preestrisi, et need polla sugugi hingede karjased waid äri mehed.*

Vaatamata vastuseisule aeti asja edasi ning 1906. aasta kevadel asutati ühistu. Esimeheks valiti Kaarel Kitsik, kassapidajaks sai Toomas Leisberg, kirjatoimetajaks preester Saarmann. Juba varakult sai ühistu kokku 81 liiget. Ühistu kauplus alustas tegevust 1907. aastal ning osutus kiiresti edukaks, hoolimata piiratud algkapitalist, mida oli Padu sõnul *kõigest 2000 rubla*. Edukas tegutsemine võimaldas ettevõtmist laiendada ning rajada uusi müügikohti ka teistesse piirkondadesse. Paraku pärast esialgset edu ja hoogsat laienemist lõpetas ühistu tegevuse pankrotiga 1913. aastal, tingituna kehvast juhtimisest, väidetavast pettusest ning sisemistest konfliktidest.

Oluline on märkida, et ühistu ei täitnud üksnes majanduslikku funktsiooni, vaid omas ka sotsiaalset tähendust. See pakkus vaheldust eraettevõtjate domineeritud turule ning aitas vähendada hinnasurvet. Samal ajal tugevdas ühistu kogukondlikku ühistegevust, kuna selle toimimine põhines liikmete koostööl ja ühisel vastutusel. Kuigi ühistu tegevuses esines ka sisemisi pingeid ja juhtimisprobleeme, ei vähendanud see selle üldist tähtsust kohaliku majanduselu arengus.

Enne 19. sajandi lõppu oli Hiiumaa postivõrk äärmiselt hõre. Kuigi Eesti aladel eksisteeris juba varasemast ajast postisüsteem, jäi see pikka aega eeskätt riikliku ja sõjalise kommunikatsiooni teenistusse. Hiiumaa puhul tähendas see siiski jätkuvat perifeersust: saare ühendus mandriga oli aeglane ning sõltus üksikutest keskustest, eeskätt Haapsalust ja hiljem Kärdlast.

Padu päeviku andmetel puudus enne 1884. aastat Lello piirkonnas igasugune kohalik postiasutus. Lähim postipunkt asus Kärdlas, kuhu tuli sõita *30 wersta otse teed*, mis raskendas kirjavahetust märkimisväärselt. Sellest tulenevalt oli posti liikumine aeglane ning kirjad võisid jõuda kohale alles mitme nädala pärast. Kommunikatsiooni vähesus ei tulenenud üksnes infrastruktuuri puudumisest, vaid ka vähesest vajadusest, st et kirjavahetus oli harv ning ajalehtede lugemine praktiliselt tundmatu. Joosep Padu toob veel välja, et *arwati ju seda sakste asjaks. Nii elati ilmast pea täiesti lahus*.

Postivõrgu arengu oluline etapp saabus 1900. aastal, mil Käinas avati ametlik postkontor. Hiiumaa kontekstis järgnes see 1889. aastal Kärdlas avatud postkontorile, mis

tähistas saare sidumist riikliku sidevõrguga. Käina postkontori avamine parandas oluliselt teenuste kättesaadavust, võimaldades posti saamist sagedamini ning vähendades sõltuvust Kärddlast. Samas tõi see kaasa ka uue piirkondliku ebavõrdsuse, sest Lello ja selle ümbruse elanikud jäid endiselt sõltuma vahendatud teenusest, mis suurendas nende kulusid ja ajakulu.

Padu sõnul saabus murrang siis, kui Emmastesse saabus uus preester, kes pööras tähelepanu postikorralduse probleemidele. Tema algatusel korraldati koosolek, kus otsustati esitada palve abipostkontori loomiseks Lellole. Kogu postkontori avamise protsess toimus mitmetasandiliselt. Esmalt nõuti luba koolimaja ruumide kasutamiseks, seejärel täpsustati kohaliku elanikkonna panus postiveo kulude katmisse. Abipostkontori loomine vähendas oluliselt elanike logistilist koormust, kuna enam ei olnud vaja sõita Käinasse posti saatmiseks või vastuvõtmiseks. Samuti korraldati ümber postikulude jaotus, jagades need ühtlasemalt erinevate kogukonnagruppide vahel. See samm leevendas varasemaid pingeid, kuigi ei kõrvaldanud neid täielikult. Järgmine oluline etapp postiasutuste arengus toimus aastatel 1915.–1916, mil senised abipostkontorid reorganiseeriti ametlikeks postijaoskondadeks. Lello puhul algas see protsess 1915. aasta novembris, kui postivalitsus küsis kohaliku kogukonna valmisolekut jaoskonna loomiseks.

Kuigi algselt väljendati kahtlusi nii majandusliku tasuvuse kui ka ruumiliste võimaluste osas, otsustati jaoskond siiski avada. 1915. aastal toimus ruumide ülevaatus ning peagi pärast seda alustas jaoskond tööd. Huvitaval kombel muudeti seejuures ka asutuse nimi. Lello posti jaoskond nimetati ümber *Tamarino posti osakonnaks*. Postiasutuste areng ei olnud siiski ainult laienemine, vaid hõlmas ka sulgemisi ja ümberkorraldusi.

Sellised postiasutused olid sageli ajutised ning sõltusid sõjalisest olukorrast. Esimese maailmasõja ajal tugevnes postivõrk lühiajaliselt, kuid pärast sõjaliste vajaduste kadumist toimusid ümberkorraldused, mille käigus osa asutusi suleti või reorganiseeriti. Lisaks toimus ka nimelisi ja administratiivseid muudatusi, mis võisid tähendada sisuliselt sama asutuse ümbernimetamist, kuid mõnikord ka selle funktsiooni vähenemist või kadumist.

Pärast õigeusu tulekut hakkas tekkima rohkem nõudlust ka kirjanduse järele ning kohalikud mehed andsid välja Wirulase ajalehe. Niisiis oli vaja korraldada korralik postivedu. 1915. aastal avati preester Mihail Vahteri (Wahteri) eestvedamisel Lello õigeusu koolimajas riiklik abipostkontor, mille juhatajaks oli köster-kooliõpetaja Joosep Padu. Niisiis

täitis päeviku kirjutaja ka sellist ametit. Postkontori avamine kergendas inimeste kirjade ja pakkide liikumist. Vahter organiseeris ka selle, et postiveo kulud jagataks võrdselt kõigi küla elanike (nii õigeusklike kui ka luterlastega) vahel, vabastades õigeusklikud senisest ebaõiglasest kohustusest kanda enamik kulusid. Samas oli Padu sõnul teada, et luterlased kasutasid teenust palju rohkem.

Joosep Padu kirjutab: *Ka maksu asjus tegi Preestri hr. isa M.[ihail] korralduse: nimelt kirjutas wallamajadesse et tarwis on Õigeusulised posti maksust wabastada ja jagas maksu kõikide peale ühe tasa ära waatamata selle peale, et luterlased mõned tuld sülgasiwad, et nad enam teiste kulul elada ei saa. Teha pole aga midagi, kes tahab posti siit saada, peab ka sugu kulu kandma, olgugi et esiotsa süda sellega rahul ei ole. Kül pärast ära harjuwad.*

2.4 Ilmastiku mõju majanduslikule ning sotsiaalsele elule

Joosep Padu päevik toob välja ka ilmastiku ja looduslike tingimuste mõju kohaliku elu kujunemisele. Ilmastik ei ole lihtsalt taustaks, vaid sellel oli oluline roll nii põllumajandusele, majanduslikult toimetulekule kui ka kogukonna igapäevaelule. Lello küla asub madalal ja soisel alal, mis muutis selle eriti tundlikult looduslikele mõjudele.

Joosep Padu kirjutab: *Looduse poolest on koht, kus küla asub kehwa; maapind on sooline ja madal, mis kewade jää lagunemise ajal kauemat aega wee all seisab, mis iseäranis heina ja karjamaadest tuleb ütelda, et küll krundist 2 kraai läbi jooksevad, mis 1840 aasta ümber kaewatud oleat.*

Selline kevadine üleujutus raskendas eelkõige heina- ja karjamaade kasutamist ning vähendas loomakasvatuse võimalusi. Lisaks liigniiskusele, kujutas endast olulist probleemi ka põud. Kuigi põllumaad asusid kõrgematel kohtadel, ei taganud see rikkalikku saagikust. Vastupidi, kruusane pinnas soodustas niiskuse kiiret kadumist.

Joosep Padu kirjutab: *Põllu maad on pea kõik kruusa põhjaga, mille aegade jooksul tubli sõnniku ja mulla peale wedamise abil õhuke 3–4 tolli paksune kamara kord peale kogunud... Karja kasvatamine seisab kängus, sest et asjata paremaid looma tõugusid*

seotama hakata enne kui selle jauks eel tööd pole ära tehtud, s.o. maad kuiwatatud, heina ja karjamaad parandatud ja nii edasi, mida aga praegused rasked rendi olud keelavad teha.

Ilmastiku mõju ei piirdunud ainult põllumajanduse mõjutamisega, vaid laienes ka muudele elualadele. Ebastabiilsed ilmastikutingimused sundisid elanikke otsima täiendavaid elatusallikaid. Olgu selleks siis kalapüük, ehitus või muud hooajalised tööd.

Joosep Padu jätkab: *Noored mehed käiwad linnades ehituses tööl ja pool nälgides seal kõwat tööd tehes saadawad üle jäänud kopikad kodustele, mõisa rendiks. Teised katsuwad kala püüdmisega teenistust leida, mis aga aasta aastalt väheneb. Kolmandad sõidawad wõerastes laewades mööda meresid kuhu suuremalt osalt ka jääwadgi, kui mitte uppumise teel, siis Ameerikasse elama.*

Oluliselt mõjutas ilmastik ka liikumisvõimaluste ja infrastruktuuri toimimist. Halvad ilmastikutingimused muutsid palju ka teekatte seisundit ja mõjutasid üleüldisi teeolusid. Joosep Padu kirjutab: *Tuli palju esiste suidega ette, et wesi suwe otsa tänaas seisis ja läbi käimise pea wõimatuks tegi.*

Kuna ilmastik mõjutab palju teede olukorda, mõjutas see omakorda usuelu korraldust. Kaugus kirikust ja omakorda halvad teeolud raskendasid kirikus käimist. Joosep Padu toob oma päevikus välja, et kevade ja sügise halbade ilmade ja kehvade teeolude tõttu pidid vahel täiesti kodus istuma ja sellega leppima. Sellistel kordadel pidi siis pereisa ise jutlust pidama. Niisiis jätkus selles osas juba varasem luteri kiriku aegne korraldus, millega teenistusi peeti halbade ilmastikuolude ajal kodus. Oma osa mängis siin ka koguduste võrk, mis oli küll paiknemise poolest alternatiivne luteri koguduste omale, kuid polnud tihedam kui luteri võrk. Asja lihtsustas see, et õigeusu kirikud kerkisin reeglina kohtadesse, kus olid õigeusklikud, aga isegi sel juhul mängisid ilmastikuolud kirikusse jõudmisel olulist rolli.

2.5 Kogudustest lahkumine, sisepinged ja kogukonna taastamine

1915. aasta sügisel nimetati Kuriste õigeusu koguduse teiseks köstriks-kooliõpetajaks Lihula Petala abi-kooliõpetaja Avdei Kuuseoks. Ta asus ametisse Nikolai Riuhkrandi asemele, kes läks sama ameti peale Kuressaarde parema teenistuse tõttu. Joosep Padu hinnangul ei olnud Kuuseoks küll silmapaistev ei laulmise ega koolitöö poolest, kuid kohustused said siiski

täidetud. Pärast Kuuseoksa lahkumist määrati Emmaste koguduse köstri kohusetäitjaks Boris Tatter, kes oli varem täitnud ajutisi köstrikohustusi Mäemõisas. Tatter asus ametisse omal soovil. 1916. aasta veebruaris alustas Tatter õpinguid Käina postijaoskonnas ning jätkas samal ajal ka köstri tööga. Pärast õpingute lõppemist 1916. aasta juunis nimetati ta Kärkla postiametnikuks. Ametikohale asus ta 12.juunil ning loobus samast kuupäevast alates köstri ametist ning Kuriste kogudus jäi taaskord ühe köstriga.

Esimene kord, kui keegi kogudusest kohalikust õigeusu välja visati, puudutas Joosep Padut isiklikult, sest väljaheidetuks oli ta oma vend Andrei Padu. Joosep Padu viitab oma päevikus, et tegemist oli ebaõiglaste asjade kokkulangemisega. Konflikti algus oli seotud postiteenuse korraldamisega. 1916. aasta 1. jaanuarst avati koolimajas postiosakond. Postiljoni kandidaadidena esitasid ennast üles Juhan Veel (Weel) ja Mihkel Tatter. Postiljoni ametikohale kandideeris ka köstri vend Andrei Padu, kuid tema kandidatuuri ei võetud esialgu arvesse, sest teised kandidaadid olid oma kandidatuuri varem esitanud. Samuti oli juba selgelt teada, et preestri eelistus oli Juhan Veel. Avamispäeval tuli kohale Käina postijaoskonna ülem Trull, et asutus ametlikult avada. Seal ilmnes, et Weeli ja Tatterit ei olnud võimalik vanaduse tõttu tööle võtta, sest seadus ei lubanud postiteenusesse määrata üle 35-aastaseid isikuid. Kardeti, et sobiva kandidaadi puudumisel võidakse postiosakond sulgeda, niisiis saadeti kutse Andrei Padule, kes siis töö ka vastu võttis.

Joosep Padu päeviku järgi ei soovitud kaaluda luteriusulisi kandidaate ning seetõttu osutus Padu sisuliselt ainsaks võimaluseks. Tema töötas postimajas kuni 1917. aasta kevadeni ja Juhan Veel töötas sealsamas postivedajana. Tema läks edasi Käina postimaja kojameheks ning määras postivedajaks oma sugulase, kes aga kevadel lahkus palga lahkarvamuste tõttu. Seejärel määrati preestri juhatusel postivedajaks Weeli 14-aastane poeg. Talveoludes oli selline lahendus ajutiselt võimalik, kuid kevadel, kui liiklus tihenes ja liikusid juba ka esimesed autod, pidas Padu vajalikuks, et postiveoks leitaks füüsiliselt tugevam ning seaduse alusel vähemalt 18-aastane abiline. Postiülem Lempo nõustus Paduga ning palus Weelil leida nõuetele vastav postivedaja.

Joosep Padu päeviku järgi oli selle vastu preester Vahter, kes süüdistas Andrei Padut mässumeelsuses. Preester väljendab rahulolematust Padu tegevuse suhtes ning vaidles, et noore postivedaja kasutamine ei ole probleem. Samuti olevat preester pidanud seaduslikke

nõudeid teisejärguliseks. Andrei Padu keeldus sellest seisukohast ning rõhutas, et preester oli temalt võtnud vande seista õiguse eest ning seetõttu ei saa ta seadusevastase tegevusega nõustuda. Ta tõstatas ka küsimuse vastutusest võimalike õnnetuste või kaebuste korral, kui postivedu toimuks ebaseaduslikult.

Joosep Padu kirjutab: *Posteljon seletas, et on ju preester ise temalt wõtnud õiguse eest seista wiimse were tilgani nüüd nõuab aga wande murdmist mida tema aga mitte teha ei või Jumalat ja seadust austades ja kartes. Teiseks, kes astutab selle eest, kui lapse käest õnnetus juhtub, ehk kui keegi kaebab, et seaduse wastaselt kroonu postiga toimetatakse.*

Sellest hoolimata esitas preester postiülemale avalduse, milles nõudis Andrei Padu ametist vabastamist või teise kohta üleviimist. Padu omakorda esitas kaitseks vastuse. Preester korraldas koguduse koosoleku, kuhu ilmus umbes 40 naist ja 4–5 meest. Koosolekul haaras preester ohjad enda kätte ja süüdistas Andrei Padut kui mässajat ja preestri vastu valeväidete levitajat. Tulemuseks otsustati rakendada Padu suhtes kiriklikku karistust. Padu nõudis kohtulikku erapooletut ja õiglast uurimist. Esialgu määrati kümne nädalane tähtaeg, kuid juba kolme nädala pärast kutsuti kokku uus koosolek, kuhu ilmus ligikaudu 25 inimest. Joosep Padu päeviku kohaselt otsustati ka sellel koosolekul Andrei Padu kogudusest välja heita preestri vastu hakkamise tõttu. Joosep Padu vaatab neid sündmusi kõrvaltvaataja pilguga, tahtmata preestri suhtes kriitikat teha. Näib nagu peegeldaks see koguduse ja kogukonna sisest hierarhiat. Preester oli kogukonna juht ja köster-kooliõpetajal ei sobinud ta positsioonist lähtuvaid otsuseid arvustada.

Küll aga selgitab Joosep Padu oma päevikus ammusest ajast pärit umbusaldust valitsuse suhtes, justkui see hoiaks sakslaste poole ning annaks neile rohkem õigusi kui maarahvale. Näiteks Hiiumaal, hoolimata päringutest ja küsimustest ei võetud midagi kohalike rendihindadega ette. Niisiis rahval ei olnud mõtet panna kõrgemate võimuorganite peale suuremaid ootusi, et asjad paraneks. Siin näib et ei aidanudki kirik ka mitte kuidagi kaasa.

Joosep Padu kirjutab: *Selles mõttes annabki Lello küla 1903 aast. Tolle aegse Ministrile /sisemiste asjade/ palwe kirja, et ta meie rasket seisut korda katsuks parandada, ise äranis rentide asjus, sest selle all ägas küla iseäranis raskesti. Selle tagajärjel tulewad uurimised ja kohtu käimised näitasiwad aga selgesti, et tuul koguni teisest küljest puhub:*

walitsus teab kõik, aga lihtsalt kaitseb ka kõike seda. et talu inimesel ei maksa walitsuse poolt midagi oodata waid ole sellega rahul mis sinuga tehakse ning orja edasi laulu salmi meeles pidades: kes on loodud orjama, see orjaku hea meelega.

1917. aasta sügisel võtsid Saksa väed Eesti suursaadet enda kontrolli alla. Hiiumaa elanikud põgenesid sisemaa küladesse ja olid sunnitud maha jätma suurema osa oma varast. Saksa sõdurid rüüstasid, võtsid endale toiduaineid, loomi, riideid ja muud vajalikku, mida leidsid. Hiljem jätkus n-ö seaduslikult ehk sundvõõrandamise kaudu: viidi ära hobuseid koos tööriistade ja vankritega ning nõuti heina, vilja, liha ja muid ressursse. Kohalik majandus ja toimetulek said tugeva löögi. Lisaks materiaalsetele kaotustele piirati liikumist ja sõnavabadust. Kõiki, kes levitasid muud infot peale okupatsioonivõimu ametliku propaganda, said karmilt karistada. Postiside oli samuti piiratud ning elanikud jäid infosulgu ja isolatsiooni. Sõjavägi võttis kasutusele koolimajad, osa koole suleti või koliti ajutisse ruumidesse. Õpetajaid sunniti osalema n-ö kursustel, mis oli tegelikkuses saksa keele ja ideoloogia pealesurumine. Kui kool sai edasi tegutseda, siis täielikult kohalike kulul, ent kontroll sisulise poole üle oli piiratud. Vaimulike ja kiriku heaks töötajate eluruume võeti neilt ära ning pinged kogukonnas aina süvenesid. Saksa okupatsioon oli laastav nii maiselt kui ka vaimselt.

Joosep Padu päevikus on kogukonnatunde näitajana kirjeldatud lugu sellest, kuidas kirik jäi hoolimata raskustest siiski kogukonna vaimseks ja kultuuriliseks keskuseks ning hoidis ühtekuuluvust elus. 1915. aastal viidi Kuriste kirikukellad Venemaale ja kogudus jäi neist ilma üheteistkümneks aastaks. See muutis jumalateenistused ja matmised rahvale võõraks ja nukraks. Eesti Vabariigi loomise järel ei olnud ressursse hankida uusi kellasid, kuid ootamatult tekkis võimalus senised kellad 1925. aastal tagasi saada. Kogudus asus selleks koguma annetusi ja pärast mitmeid tagasilööke jõudsid kellad lõpuks järgmise aasta suvel tagasi. See tõi rahva kokku ning oli tõeliseks sündmuseks.

Joosep Padu kirjutab: *Selles mõttes annabki Lello küla 1903 aasta. Tolle aegse Ministrile /sisemiste asjade/ palve kirja, et ta meie rasket seisu korda katsuks parandada, ise äranis rentide asjus, sest selle all ägas küla iseäranis raskesti. Selle tagajärjel tulewad uurimised ja kohtu käimised näitasiwad aga selgesti, et tuul koguni teisest küljest puhub: walitsus teab kõik, aga lihtsalt kaitseb ka kõike seda. et talu inimesel ei maksa walitsuse poolt*

*midagi oodata waid ole sellega rahul mis sinuga tehakse ning orja edasi laulu salmi meeles
pidades: kes on loodud orjama, see orjaku hea meelega.*

3. Joosep Padu hoiakud

Joosep Padu päeviku põhjal kujuneb üsna selge pilt tema maailmavaadest, mida võib iseloomustada kui tugevalt väärtuspõhist, kogukonnakeskset ning religioosselt motiveeritud hoiakute süsteemi. Ta ei piirdu päevikus pelgalt sündmuste kirjeldamisega, vaid annab neile pidevalt hinnanguid, seletusi ja omaenda arusaamu juurde. Sellest on hästi näha, et tema jaoks ei olnud oluline mitte ainult see, mis juhtus, vaid ka see, kuidas neid sündmusi mõista ja mida neist järeldada. Tema hoiakud on otseselt seotud ta eelse ja tema enda ajastu sotsiaalsete ja majanduslike oludega ning eriti selgelt ka religioossete muutustega.

Esmalt torkab silma Padu kriitiline suhtumine olemasolevatesse võimuhetesse, eriti seoses mõisnike ja luteri kiriku esindajatega. Ta ei varja oma negatiivset hinnangut, vaid kirjutab üsna otsekoheselt talurahva raskest olukorrast ja sellest, kuidas neid koheldi. Padu kirjutab: *Mis sellest lugu, et waesed orjad tarwis oli eest ära soodesse ja metsadesse kihutada, oma waewaga tehtud põllu lapikesed mõisale jättes; on ju niisugune tegu wiis just meie armuliste paruni härradele kohane.*

Selline sõnastus näitab väga selgelt, et Joosep Padu ei ole neutraalne sündmuste kirjeldaja, vaid ta on inimene, kes tunnetab ebaõiglust ja väljendab seda ka üsna teravalt. Joosep Padu poolehoid on selgelt talurahva poolel ning tema tekstis on tunda teravat pahameelt ja kriitikat kehtiva korra suhtes. Selline kriitiline hoiak tuleb välja ka luteri pastori suhtes, kes on samuti võimuesindaja. Ta kujutab luteri vaimulikke pigem kaugena rahva tegelikest vajadustest ning rõhutab, et kirik ei täitnud enam seda rolli, mida rahvas ootas.

Joosep Padu kirjutab: *Töö inimestel veel rohkem ära piinatud hobustega 13–14 wersta ära ajada, kui kuhugile jõudsid, kus pastor kanslist suure suuga raha ajas, kas mõne Tallinna Toombe waestele wõi jauks wõi mõne muu asja jauks, mis ta nädalas oli jõudnud jälle wäljamõtelda, kuda sell ajal naerdi.*

Selline kirjeldus ei ole juhuslik, vaid kirjeldab sügavamat umbusku luteri kiriku vastu. Samas ei tähenda see, et Joosep Padu oleks olnud usu suhtes kriitiline, vaid hoopis vastupidi. Tema kriitika on suunatud otseselt luteri kiriku ja selle esindajate vastu, mitte usu kui sellise vastu. Teiseks tuleb väga selgelt välja Joosep Padu väga positiivne ja kohati ka idealiseeriv

suhtumine õigeusku. Tema jaoks ei ole see lihtsalt uus maailmavaade, vaid midagi palju enamat. See on justkui uus algus ja võimalus. Ta kirjutab: *Sellest ajast algas Lello külas täiesti uus aeg. Ei olnud taris kaugele kirikusse sõita, sai ju naabri peres Jumala sõna kuulda. Kooli poolest muutis asi ootamata kombel. Sai kool, kus lastele õiget õpetust andma hakati, millest edaspidi juttu teeme.*

Veelgi selgemalt tuleb see hoiak välja lauses: *Ilmus õigeusk, see tõsine valgus, tõe sammas ja tugi, mille läbi kõik rahwa sugud maa peal valgustatud ja pühitsetud saavad. Rahvas leidis, mis ta otsis, elawat wett ja waimu janu kustutamiseks.*

See näitab selgelt, et Padu jaoks ei olnud tegemist pelgalt usu vahetusega, vaid elutähtsa ja elumuutva otsusega. Selline keelekasutus näitab, et Joosep Padu jaoks oli tegemist väga sügava ja isikliku tähendusega muutusega. Õigeusk ei olnud tema ja ta perekonna jaoks lihtsalt valik, vaid vastus mingile pikalt kestnud otsingule.

Oluline on välja tuua, et Joosep Padu ei käsitle õigeusku ainult teoloogilises plaanis, vaid ka sotsiaalse ja kultuurilise muutuse elluvijana. Õigeusu levikuga seostab ta hariduse arengut, kogukonna tugevnemist ning uute võimaluste avanemist. Näiteks toob ta esile kihelkonnakooli loomise, mille kaudu *kohaliku rahwa pimedast seisu korrast välja upitanud.*

Kolmandaks on tema päevikus väga tugev kogukonnakeskne vaade. Ta ei kirjuta peaaegu kordagi ainult üksikisikust, vaid rõhutab pidevalt mõisteid *rahvas* ja *küla*. Tema jaoks on oluline, kuidas muutused mõjutavad tervikut, mitte ainult üksikut inimest. Ta kirjutab: *Seda kõike rahwa tublid ette võttes Lellus kaasa aidanud, millest mitte ükski nimetatud küla waid terve saare rahwas head kasu saaad.* Selline kollektiivne perspektiiv viitab Padu identiteeditundele, mis on tugevalt seotud kogukonnaga.

Lisaks eelnevale on tema päevikus selgelt olemas ka õpetlik ja suunav joon. Ta ei kirjuta ainult selleks, et midagi kirja panna, vaid ka selleks, et näidata, kuidas asju tuleks mõista. Ta annab ise tõlgenduse kaasa. Nii on ta edastaja ja tõlgendaja ühtaegu. Näiteks õigeusu vastuvõtmise kirjelduses rõhutab ta korduvalt selle positiivseid mõjusid ja vastandab neid varasematele probleemidele.

Joosep Padu kirjutab: *Pole meil seni õigest Jumala usust haisugi weel olnud ja nüüd ei wõi meie enne rahule jääda kui selle usu, mida kül weel nii wähe tunneme, aga sellestki wäikesest aimdusest tema tõsidust ja puidust küllalt selgesti näeme, oleme kätte saanud.*

Selline väljendusviis viitab sellele, et ta püüab lugejat ka veenda, mitte ainult informeerida. Ta püüab päeviku lugejat veenda teatud seisukohtade õigsuses, kasutades nii emotsionaalseid kui ka argumenteerivaid võtteid. Näiteks, kui ta kirjeldab õigeusu vastuvõtmise protsessi, siis ta rõhutab korduvalt selle positiivseid tagajärgi ning vastandab neid varasemale olukorrale. Negatiivsetest aspektidest me päevikus ei kuule.

Neljandaks võiks välja tuua selle, kuidas Joosep Padu käsitleb ajalugu. Ta jaotab küla mineviku erinevateks perioodideks ja seob need konkreetsete muutustega. Samas ei ole see ükskõikne ülevaade, vaid pigem tema enda tõlgendus, kus sündmused saavad tähenduse vastavalt tema väärtushinnangutele. Joosep Padu kirjutab: *Lello küla ajalugu võib kolme järku jägada: wana, kesk ja uus aeg. Wana aeg algab küla asutamisega kuni teu orjuse lõpuni ja rendi aja hakatuseni. Kesk aeg rendi hakatusest kuni 1884 aastani, millal külale täiesti uue aja järk tuli ja Eesti maa tähtsamate kohtade hulka astus, et seda nime nüüd pea igas kodus maa nurgas tuntakse.*

See näitab, et ta püüab minevikku mõtestada süsteemselt, aga teeb seda selgelt oma vaatepunktist. Samuti on päevikust aru saada, et ta ei ole muutuste suhtes negatiivselt meelestatud. Vastupidi, ta näeb mitmetes arengutes, näiteks teede parandamises või kooli rajamises, selget edasiminekut.

Joosep Padu hoiakud kujunevad välja üsna mitmekesise tervikuna, kus on korraga näha kriitiline suhtumine tollasesse võimustruktuuri, eriti mõisnike ja luteri usu suhtes. Samas ka selgelt positiivne ja isegi idealiseeriv hoiak õigeusu suhtes. Tema jaoks on väga oluline koht ka kogukonnal ning usul, et haridus ja erinevad kogukondlikud arengud võivad inimese ja kogu ühiskonna elu paremaks muuta.

3.1 Joosep Padu tulevikunägemus Hiiumaa arengust

Joosep Padu päevik ei piirdu ainult mineviku kirjeldamisega, vaid sellest tuleb üsna selgelt välja ka teatud arusaam tulevikust, mis avaldub nii otsetes hinnangutes kui ka selles, kuidas ta erinevaid arenguid kirjeldab. Kuigi ta ei esita kuskil otseselt mingit süsteemset tulevikuvisioni, on tema päevikust siiski aru saada, millises suunas ta peab kogukonna arengut õigeks ja vajalikuks. See tulevikunägemus on seotud eelkõige religioosse muutuse,

hariduse leviku ning majandusliku ja sotsiaalse arengu omavahelise seotusega. Padu käsitluses on selge murdepunkt õigeusu vastuvõtt, mida ta ei näe lihtsalt ühe usulise valikuna, vaid millegi palju laiemana.

Joosep Padu kirjutab: *Sellest ajast algas Lello külas täiesti uus aeg. Ei olnud tarvis kaugele kirikusse sõita, sai ju naabri peres Jumala sõna kuulda.* Sellest lausest saab välja lugeda, et tema jaoks tähistas see muutus täiesti uut algust, mitte ainult usulises mõttes, vaid ka igapäeva elu mõttes. Ta rõhutab ka, et sellega kaasnesid uued arusaamad ja püüded, mis viitab sellele, et ta näeb ajalugu pigem suunatuna. See on tema jaoks liikumine paremuse poole, kus õigeusk mängib keskset rolli.

Religiooni kõrval on tema tulevikunägemuses väga oluline koht haridusel. Ta seob õigeusu tuleku otseselt kooli rajamises ja hariduse arenguga ning peab seda üheks olulisemaks muutuseks kogu kogukonna jaoks. Ta kirjutab: *Üle üldse: nimetatud kihelkonna kool, kui ta ka mitte ei tea kui suur hariduse hallikas pole, on siiski kohaliku rahwa pimedast seisust korrast välja upitanud, teda teiste rahwaste kõrwa wiinud, kuhu tall ilma selleta haimugi poleks olnud.*

Sellest lausest on selgelt aru saada, et haridus ei ole tema jaoks lihtsalt praktiline oskus, vaid midagi, mis aitab kogukonnal tervikuna edasi liikuda. Ta toob välja ka selle, mis näitab üsna selgelt tulevikku suunatud mõtlemist.

Samuti on oluline koht majanduslikel ja praktilistel muutustel. Padu kirjeldab üsna detailset, kuidas infrastruktuur, eriti teed, muutusid ning mida see kogukonna jaoks tähendas. Selline muutus ei ole tema jaoks lihtsalt tehniline parandus, vaid märk sellest, et elu läheb paremaks ja liikumine ning ühendused muutuvad lihtsamaks.

Üheks heaks näiteks kogukonna arengust on ka ühistu poodide loomine. Päevikus on kirjas nii: *Keegi külas palju nii sugusest asjast ei teadnud, mis loom ühistu pood õige on.* Ja edasi: *Nagu iga uut asja nii jooksis rahwas ligidalt ja kaugelt poodi suure õhinaga vaatama nõnda, et toimikond üsna hädas oli kauba muretsemisega.*

Sellest on näha, et algne teadmatus hakkab asenduma tasapisi arusaamise ja uute teadmistega. See viitab sellele, et Padu näeb tulevikku kogukonnana, kes ei ole enam passiivne, vaid suudab ise oma majanduslikku elu korraldada. Ka üldiselt peegeldub ta päevikus vaade, et oluline on kogukonna tugevdamine. Õigeusu tulekuga tekkisid uued

keskused, ehk uus kirik ja kool, mis sidusid inimesi omavahel tihedamalt. Nii on ka need kaks kogukonna liitjad. Vähemalt nii näeb seda Joosep Padu. Ta kirjutab: *Rahvast oli murruna kokku tulnud seda suurt uudist vaatama ja paljudelegi sai kõik nii armsaks, et peagi õige usu kogudusega ennast ühendati, lagunes siis õige rutulise ajaga õige usk üle terve Hiiu saare laiale.*

Oluline on ka see, et Joosep Padu ei käsitle erinevaid võimalikke arengusuundi, vaid pigem eeldab, et see tee, millele kogukond on astunud, ongi õige. Tema jaoks on õigeusk, haridus ja nendega seotud muutused selgelt positiivsed ning viivad kogukonna edasi. Niisiis kujuneb Joosep Padu tulevikunägemus välja mitme erineva tasandi koosmõjus. Tema jaoks on oluline nii religioon kui ka haridus, samuti majanduslik areng ja kogukonna tugevdamine. Need ei ole eraldiseisvad, vaid on omavahel seotud ning loovad kokku pildi tulevikust, kus kogukond on teadlikum, paremini organiseeritud ja elujõulisem.

Kokkuvõte

Minu magistritöö eesmärgiks oli analüüsida Joosep Padu päevikut kui ajalooallikat, mille kaudu on võimalik uurida religiooni mõtestamist ja praktiseerimist 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse Hiiu- ja Saaremaa igapäevaelus. Magistritöö küsimusteks olid, kuidas Joosep Padu käsitleb õigeusu jõudmist Hiiumaale Eesti kirikuloo historiograafia kontekstis, milline on Padu päeviku ajalooline kontekst, millised on kirjaniku motiivid, milline on usule dünaamika, võimusuhted kogukonnas päeviku valguses ja kas kirikuvahetusliikumine tõi kaasa uued moraalsed hinnangud ja muutused kogukonnas?

Magistritöö põhjal saab järeldada, et Joosep Padu päevik kajastab õigeusu jõudmist Hiiumaale viisil, mis täiendab senist Eesti kirikuloo historiograafiat. Seda ennekõike Padu lähenemise tõttu vaadata usule kogukondlikul ehk inimeste igapäevaelu tasandil. Selle põhjal ilmneb, et õigeusu vastuvõtt ei olnud pelgalt majanduslikest kaalutlustest tehtud otsus, vaid see oli usuline muutus ja Padu enda näitel ka praktiline ja väga isiklik kogemus. Päevikust tuleb välja, et inimesed ei võtnud uut usku omaks kiiresti, vaid sellega kaasnes pikk harjumise aeg ning kaasnesid ka kõhklused selle usu õigsuses. Ent samas tuleb välja seegi, et talupojad nägid õigeusust mitte lihtsalt võimalust senist mõisnike ja luteri vaimulike juhitud ühiskondlikku korda ja elu-olu mõjutada, vaid see oli ka sisuline usuline muutus. See näitab, et tegelik usuvahetuse protsess on palju keerulisem ja mitmetähenduslikum ega piirdunud vaid majanduslike kaalutlustega.

Päeviku kirjutamise motiivid ei piirdu üksnes sündmuste kirja panekuga. Magistritöö analüüs näitab, et tegemist on tekstiga, mille kaudu autor mõtestab enda ümber toimuvat ja annab nii lähiajaloo sündmustele kui oma tema enda kaasajale tähenduse ja tõlgenduse. Joosep Padu päevikus tuleb selgelt välja, kuidas Padu näeb õigeusu tulekut Hiiumaale. Tema käsitus sellest ei ole neutraalne, vaid sisaldab hinnanguid ja palju isiklikke seisukohti.

Oluline on õigeusu kujutamine päevikus kogukonna enesemõistmise ja väärtushinnangute kujundajana. Töö toob esile ka võimusuhted kogukonnas. Padu kirjeldab päevikus, et religioon ei olnud lihtsalt eraldiseisev osa, vaid see põimus mitmete erinevate

ühiskondlike teguritega. Religioossed muutused mõjutasid seetõttu inimestevahelisi suhteid ning tõid kaasa ka palju pingeid ning omakorda uute rollidega harjumist.

Magistritöös tuuakse välja seegi, kuidas Joosep Padu päeviku järgi on religiooni mõistmine tihedalt seotud igapäevaeluga. Olgu selleks siis see, kuidas inimesed liiguvad, suhtlevad või millised on nende elutingimused. Selleks vaadati töös ka muutusi, mis leidsid õigeusu vastuvõtmise järel hoopis teistes eluvaldkondades, näiteks ühistutegevuses või postiteenuste organiseerimises. Sellega seoses ilmnes, et postiteenused ja info liikumine mõjutasid ka otseselt seda, kuidas usulised ideed levisid ja kuidas kogukond muutus võrreldes varasema luterliku ajaga oma tegevuses iseseisvamaks. See tähendab, et religiooni ei saa vaadata eraldi nähtusena, vaid see oli põimunud laiemast ühiskonnast ja kultuuriga, mõjutades ühtpidi ühiskondlikke protsesse ja teisipidi olles ise mõjutatud sellest, milline oli Hiiumaa 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguse kogukonna areng.

Religiooni praktiseerimine 19. sajandi Hiiumaal oli kogu aeg muutumises. Joosep Padu päevik võimaldab seda näha väga lihtsalt, ühe inimese kogemuse ja arusaama järgi. Sellest hoolimata on päevik väga väärtuslik, sest see annab detailse ja vahetu pildi ning hinnangud selle kohta, kuidas uue usu järgija nägi senist kogukonda ja kuidas eri maailmavaateid ja kirikud ühiskonnas toimetasid. Magistritöö analüüs aitab paremini mõista õigeusu levikut Eestis ja Hiiumaal ning pakub head materjali religiooni uurimiseks väikese kogukonna tasandil.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Allikad

Joosep Padu päevik – originaal on Padude perekonna valduses.

Kirjandus

Anu Raudsepp. *Riia vaimulik seminar 1846–1918*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum 1998.

Hans Kruus. *Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndail aastail*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1930.

Jaanus Plaat. *Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal : usuühenduste muutumisprotsessid 18. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi lõpuni*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2001.

Jaanus Plaat. *Õigeusu kirikud, kloostrid ja kabelid Eestis*. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2011.

J.E. Bradley, R.A. Muller. *Church history: An Introduction to Research Methods and Resources*, Second Edition. Eds. William B. Eerdmans Publishing Company, Cambridge, U.K. 2016

Eesti Ajalugu V. Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani. Peatoimetaja Sulev Vahtre. Tartu: Ilmamaa, 2010.

Kersti Lust. „Keisriusk“ toob priiuse. – *Vikerkaar*, 1–2/2025, 74–84.

Linda Lainvoo. *Usuvahetusest 19. sajandi keskel. – Mitut usku Eesti IV*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2015, 13–39.

Peeter Laredei. *Õigeusk vanal Hiiumaal*. Tallinn: 2006.

Priit Rohtmets. *Eesti usuelu 100 aastat*. Tallinn: Post Factum, 2019.

Riho Saard. *Ristitud eestlane. Kristluse ajalugu Eestis keskajast tänapäevani*. Tallinn: Argo, 2018.

Riho Saard. *Hirmuste: küla niitude rüpes*. Kalana, 2005.

Riho Saard. *Kalana: iidse kalaküla lugu*. Kalana, 2007.

Riho Saard. *Mägipe ja Suurepsi: Kõpu poolsaare taevased külad*. Tallinn, 2007.

Riho Saard. *Luidja – värav Kõpu poolsaarele: Villama, Kopa, Luidja, Poama, Palli, Heistesoo*. Luidja, 2008.

Riho Saard. *Hiiumaa ja hiidlased. Usutuultest tormatud ja piiratud. Usu ja kiriku ajalugu Hiiumaal XIII sajandist Eesti taasiseseisvumiseni*. Tallinn, 2009.

Riho Saard. *Kolme küla lugu: Kaleste, Ojaküla, Ülendi*. Tallinn, 2009.

Sulev Vahtre, *Eesti ajalugu V: Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani*. Tartu, 2010.

Toomas Schvak. Eesti õigeusu kiriku lugu 19. sajandist tänaseni. – *Mitut usku Eesti IV*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2015, 40–59.

Toomas Schvak. Õigeusu kirik ja vanausulised. – *Eesti kiriku- ja religioonilugu. Õpin kõrgkoolidele*. Koostaja ja toimetaja Riho Altnurme. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2018, 189–198.

Internetiallikad

Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik <https://www.eoc.ee/eesti-apostlik-oigeusu-kirik/ajalugu/>

Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku vaimulike andmebaas <https://www.eoc.ee/eesti-apostlik-oigeusu-kirik/vaimulike-andmebaas/>

Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku köstrite ja koorijuhtide andmebaas <https://www.eoc.ee/eesti-apostlik-oigeusu-kirik/kostrite-ja-koorijuhtide-andmebaas/>

Joosep Padu's Diary as a Source of Orthodox Christianity in Hiiumaa

Summary

The aim of my master's thesis is to analyze the diary of Joosep Padu as a historical source in order to study how religion was understood and practiced in everyday life on the island of Hiiumaa in the late 19th and early 20th centuries. I examine how Padu describes the arrival of Orthodox faith on Hiiumaa within the context of Estonian church historiography, the historical background of the diary, the motives for writing it, and how the dynamics of religious life, power relations, and possible moral changes in the community are reflected.

The study shows that the diary complements existing church historical interpretations by highlighting both the communal and personal dimensions of religion. The adoption of Orthodoxy was not merely an economic decision, but was also connected to religious experience, doubts, and a long process of adaptation. It also appears that peasants did not view Orthodoxy only as a way to influence the existing social order, but as a meaningful religious transformation. This indicates that the process of religious conversion to Orthodox faith was complex and multifaceted, rather than limited to practical considerations.

The diary is not simply a record of events, but a way for the author to interpret and give meaning to what is happening around him. Padu's description of the arrival of Orthodoxy is not neutral, but includes evaluations and personal viewpoints. The diary also demonstrates that religion was intertwined with everyday life and social relations, influencing both power structures and interpersonal relationships and bringing tensions as well as the need to adapt to new roles. Furthermore, religion was connected to broader social and economic changes, beginning from the reorganisation of postal service and ending with the economic development that took place in the community, e.g. establishing a community store.

Therefore, Joosep Padu's diary provides a valuable micro-level perspective of the history of Estonian Orthodoxy that helps to better understand the spread of Orthodox faith

on the island of Hiiumaa and in Estonia, as well as the role of religion in the everyday life of a small community.

Lisa 1 – Väljavõtte Joosep Padu päevikust

73

laulda. Kes selle määruse wõtta ei ole laugel
range trahwi alla sunni 100 margani, ehk 5
aastase punni töeni. Näämida pole wa midagi
aja lehti ei saa üle Kurepaard Tealga, üuspa-
roni wälja astud leht, mis papa nüüdki, kütte-
dest ja määrustest zinnult eubiseb, too tera aga
pealt ei leia. Patti ühendust sellisega ei ole.
nõnda et paar 100 aastat wst Annu püewade
tagasi on läinud, kus midagi ei tea tud, edas-
pool pool merid maailm on üle saapamaa woi-
si, kuist meile wöölid ja määrused tulewad.
Mittas need kannatused näenud dord loppewad ja
sumal meile jälle kergendust mēne siiski riigi
läbi peadab, teab kuma isä üksi; annaks,
see aeg mitte liig raugele jooks, muide no-
rime ära.

N° 24. 19 Jett Halse.

Tali oli naaga farstapilt sell aastal loodud
jett nui sumal ühet nukhelda tahat taotet ta
litsle abiks. Siis jett jett ymbri ja n lobu-
tus. Siis jett mo repind jett jett jalga karilikust
riigemale, mida seegi wana inimene näini
pole jett nii wõisiwad waoulaf siared jett la-
ward. Tõru waina jett jettida mis puuldur
eis wõimata oles olnud. Etis jett ligi jett pa-
ne aeg liig kooluni. Louhe ümber wana na-

Joonis 1: Väljavõtte Joosep Padu päevikust

Lisa 2 – Joosep Padu päeviku ümberkirjutis

Lello küla [LK1] Lello küla asub Hiiumaal Emmaste ja Keina walduste piiril. Walla poolest langeb ka Keina, aga kihelkonna poolest Emmaste külge. Nõnda siis on küla elanikudel kahte külge tegemist, waimulik asjus Emmaste, aga walitsuse asjus Keina, kus wallamaja asub. Looduse poolest on koht, kus küla asub kehwa; maa pind on sooline ja madal, mis iga kewade jää lagunemise ajal kauemat aega wee all seisab, mida iseäranis heina ja karjamaadest tuleb ütelda, et küll krundist 2 kraawi läbi jooksevad, mis 1840 aasta ümber kaewatud olewat. Üks wõtab alguse Tihu järwelt ja jookseb Jausa lahte; teina algab Tiina talu heina maalt ja jookseb nimetatud küla heina ja karjasmaast läbi, edasi läheb jõekene, kudas rahwas teda nimetab Kuriste küla karja maast ja Ligema talu heinamaast läbi, kuni wiimati Jausa jõega ühineb ja nii oma wee ka Jausa lahte saadab. Põllud on küll sugu kõrgemate nukkidele endid nihutanud, aga [LK2] ka siin pole wee poolest lugu palju parem. Põllu maad on pea kõik kruusa põhjaga milledle aegade jooksul tubli sõnniku ja mulla peale wedamise abil õhuke 3 – 4 tolli paksune kamara kord peale on kogunud. Ka takistab põud põllu pidamist märksa; on nädalast kolm kuiv ja soe, kus Keina mehe põld kõige rõmsamalt lokkab, muudab Lello põllu juba kollaseks, sest kruus laseb niiskuse ruttu läbi. Karja kasvatamine seisab kängus, sest et asjata paremaid looma tõugusi soetama hakata enne kui selle jauks eel tööd pole ära tehtud, s.o. maad kuiwatatud, heina ja karjasmaad parandatud ja nii edasi, mida aga praegused rasked rendi olud keelawad teha. Wiimasel ajal hakkab rahwas lüpsi lehmade peale siiski rohkem rõhku panema ja püüdma asja ja aja kohaselt neid pidada. Peale põllu töö leiab kohalik rahwas, et ära elada ja kõrge rent maksta, mitmel teel teenistust: Noored mehed käiwad linnades ehituste tööl ja pool nälgides seal kõwat tööd tehes saadawad üle jäänud kopikad kodustele, mõisa rendiks. Teised katsuwad kala püüdmisega teenistust leida, mis aga aasta aastalt väheneb. Kolmandad huidawad wõerastes [LK 3] laewades mööda meresid kuhu suuremalt osalt ka jääwadgi, kui mitte uppumise teel, siis Amerikasse elama. Suurem jagu rahwas tunnistavad Õigest usku ja on palju ka Luteruse usulisi, millelt mõned nõnda nimetatud mõisa sabarakid hoolega kinni pidawad; esimised on aga nii sama kindlad Õige usulised, kellest edespidi pikemalt juttu loodan teha. Et Lello küla saare keskel asub, kuhu

ranna poolsel rahwal ülepea vähe käimist on, ja wanast weel vähem olnud, siis pole ime, et ta, kui kõrvaline koht ka tundmata ja wõeras oli. Meie ajal on ta aga koguni teise pööre selles asjas saanud, tunneb ju iga laps Lello nime ka Tallinnas. Seda kõike rahwa tublid ette wõttes Lellus kaasa aidanud, millest mitte üksi nimetatud küla waid terve saare rahvas head kasu saawad. [LK 4] 2. Mõned teated Lello küla minewikust. Lello küla ajalugu wõib kolme järku jagada: wana, kesk ja uus aeg; wana aeg algab küla asutamisega ja kuni teu orjuse lõpuni ja rendi aja hakatuseni, kesk aeg rendi hakatusest kuni 1884 aastani, millas külale täieste uus aja järk tuli ja ta Eesti maa tähtsamate kohtade hulka astus et seda nime nüüd pea igas kodu maa nurgas tuntakse. Uue aja alguseks wõib õigusega kohaliku rahwa Õigesse usku minemist arwata, millest ajast saadik külasse täieste uus elu, uued püüded, ja elust õigem aru saamine ärkasiwad, mille arendajaks Õige usu kirik ja kihelkonna kool on. Wana aeg. Kust ajast saadik küla algust otsida ja mis aastat ta asutamise aastaks lugeda, ei wõi ainete puudusel pea sugugi määrata, ainult mõnede wanade märkide ja nimede, kui ka wanade inimeste jutu järel wõib siiski aru saada, et seda kõike mitte wäga kaugelt minewikust ei leia, ja asjata oleks seda aega tuhandete aastate tagant otsida, millest meile tolle aegse suured metsad midagi ei kõneleks, ei ka metsa loomad, kes ainu ükski selle metsa peremehed oliwad, ja kelledel weel [LK 5] inimesest aimugi ei olnud, sest et ta teda terwes Hiiu saareski polnud näinud. Nimetatud küla seie asutamisest räägib wana jut järgmist: Selles kohas, kus praegune küla seisab olnud wanast mõis, mida Paju mõisaks nimetatud; et aga koht wäga wilts olnud, nii põldude, kui heina- ka karjamaade poolest, wiidud mõis Putkaste ja saadetud rahwas, kes mõisa krunti jäänud seie ja muiale laiale nende maad mõisa külge liites. Et sellel wanal jutul tõe põhi all on, näitawad ka wanad märgid ja kohtade nimed; selles kohas, kus Matse koht nüüd on, ju nimelt [?] põllutüki sees on suured sulanud raua kiwi tükid, millest järeldada wõib, et siin tingimata suur tubli sepa paja olnud. Mõned nendest on kuni 60 [?] rasked ja nii ei wõi mitte talu sepapajast päritud olla. Matse keskmises põldus näitawad wanad inimesed kohta mida rehe asemeks nimetatakse. Koht on ka kesk kruusast põldu [?], mis suuruse järele ka maja krunti wõi alust näitab. Üle põllu on [?] augud, mida wana tiigiks nimetatakse, ja nagu näha, pole see tiik mitte weike, waid üks suurematest olnud. [LK 6] Pool wersta põhja poole üle heina maa on Weski talu, kus enne suur tuule weski olnud ja millest ka praegune talu oma nime saanud on. Kohta, kus just weski asunud ei tea aga enam keegi näidata. Mõisa

häärberi on Tiina kohal olnud. Kõige wiimaks elanud seal üks wana preili Tiina, kes siis ära läinud kui maja, kus ta elanud ära põlenud, et sandist korsnast tuli wälja tulnud. Ka karja tara asemest wõib aru saada suurte samba tüigaste järel mis praeguseks Matse karja taru põhjas maa sees tänini terweks on jäänud. Nii tõendawad ka wanad mälestused mõisa siis olemist. Millas aga mõis on ära wiidud ja maa talu rahwa kätte jäänud, selle üle pole miskisuguseid teateid meie ajani ulatanud. Ehk millas mõis asutatud ja kui suur ta olnud on nii sama wõimata aru saada. Ainult kiwi ehitustega ei näi mõisal siin tegemist olnud olewat, mida see asja lugu tõendab, et miskisuguseid kiwi ehituse [?] kusagil nimetatud kohtades märgata ei ole. Wist nägi tolle aegne mõisnik, et ei maksa niisuguses kehwas kohas kindlast asupaika wõtta ja asus aegsasti sinna kus, olud teised ja maa parem oli; [LK 7] Mis sellest lugu, et waesed orjad tarwis oli eest ära soodesse ja metsadesse kihutada, oma waewaga tehtud põllu lapikesed mõisale jättes; on ju niisugune tegu wiis just meie armuliste paruni härradele kohane. Tõeste on ka Putkaste põllal, Keina ja Putkaste wahel wastu merd, kohad näha, kus enne talud asunud, mis muidugi maha lõhuti ja mõisa adjudes ära põletati. Waesed elanikud otsisiwad muidugi, kuhu keegi uue asu paiga leidis, kes weel oma sugulasi naabri saarel tundis ja teadis kolis sinna, sest sealt nagu teada oliwad nad tulnud 1346-1347 aastate ümber, kui esimesed asunikud Hiiusse; selle ajani s.o. 1345 aastani ei leie meie Hiiu saarest mitte kusagil sõna, sest et ta arwatawaste tühi oli. 1345 a Saaremaa tolle aegne piiskop juba määrab maksu nende peale, kes Hiiu randas kalapüüul käiwad; juba 1347 a. leitakse Hiiu saares elanikud mere äärt mööda, kes muidugi kalamehed olid ja seie tühjale saarele õnne katsuma jäiwad, aga pärast oma mere äärsetest elukohtadest, nagu nägime wälja metsa poole kihutati; et wõib olla mõned ka Lelu külasse ulatasiwad, lootes siin maha jäätud mõisa kohal kergem [LK 8] jälle uut elu järge saada. Niisugusteks perekondadeks tuleb küll Weski ja Tiina tõugu pidada nii ka Matse endiseid elanikusi, kes Kõppu läinud. Kui kaua praegune Weski sugu siin on elanud, ei tea keegi, nii ka Tiina sugukond. Matsele on praegune sugu 1799 a. Kaigutsi Nuudilt tulnud. Nuudi Simmu tuli nimetatud aastal oma 85 aastase isa ja 5 aastase Andrusega selle koha peale, ja talu saigi wana mehe Matsi nimel kutsuma hakatud. Simmunal oli weel teina poeg Toomas, kes pärast ära läks Suuremõisa walda, kus ta laste praegust elawad. Tooma ära minekul jäi Andruse poeg Tõnis peremeheks, siis tema poeg Kustaw, kelle poeg Johannes praegu ühes Tõnisega nimetud kohta peawad. Teised peremehed on kõik hiljem

seie asunud; Wiita sugu tulnud Selja külast, Jaagu sugu Muhust, Uustalu - Lelu Weskilt, Pendi ja Nuudi wammilisi ei tea ma näidata kust. [?] enamaste kõik on kohalikudest taludest välja läinud. Mäe Willem, Ränga Jaani isa Toomas ja [?] isa Peet on Tiinalt välja saadetud. Kadaka Juhani [LK 9] isa Aadu ja Odrama [?] Jaani isa Juhan Jaagult. Kopli Peeter ja Wanaõue [?] Willem on Pendi Tooma wennad. Weski Nikolai Wana isa Toomas oli Weskis teise perest päritud. Nii pole siis külasse [?] võersilt sugugi sisse rändanud waid kõik peale ühe / Kõrwe perekonna / on omad põllu lapikesed ise teinud kargest ja õige hallist wanast ajast Lelu küla elanikud. Õigest maade jagamist esialgu muidugi ei olnud, waid iga ühel oli nii palju, kui ta oma jauks oli jõudnud metsa alt oma waewaga välja puhastada ja tarwitusele wõtta, sest keegi keelanud ega käskinud ega annud maa kohta õiget seadust üle selle, et kõik pidiwad mõisa orjad olema ilma maa suuruse ehk headuse peale waatamata. Missuguse mõisa orjad oliwad Lello rahwas, ei ole teada. Aastal 1825, kui kohalikus saares, üleüldine maade jagamine ja mõisa ja talu maade ära määramine olnud, millas ka praegused wallad kindlaste ära määratud jäi Lello küla Keina, kiriku mõisa [?] Keina pastori orjadeks kuni 1847 a. kui Emmastesse uus kirik ehitati ja Lello küla uue Emmaste kiriku wallas jäi, kellele ta praegugi omad wiimase waewaga teinud kopikad [LK 10] peab maksma. Nii on Lelu küla rahwal [?] mõedust kuni seni ajani) pastoritega teistega wõrreldes rohkem tegemist olnud ja tunnewad kõige parem nende iseloomu. Pole sellepärast ka sugugi ime, et siis umbusaldus ja põlgus nimetatud herrade wastu kõige esite meie Hiiu saares ennast awaldama hakkas ja esimesed selja pöörajad pastoritele ilmusiwad. Teu orjuse ajal pidi iga peremees koha suuruse peale waatamata kolm päewa nädalas Keina õpetajale orjust tegema, peale selle aned, silgu weerendid, munad, willad ja muud wiima, rehe päewad, kedruse, lõikuse ja muud [?] tegema, linna wooris käima ja palju muud kohuseid täitma, mille palgaks harilikult kupja kepp oli; pia õpetaja herra polnud isegi kade keppi tarwitama, kus ja kui wähegi nägi oma targa mõistuse järele seda waja olewat, seletades, et ka Kristus ise olewat piitsa tarwitanud, kui näinud et Tema seadused jalgade alla tallatud. Teu orjuse lõpetusest kuni 1894 aastani maksis iga Talu peremees jällegi koha headuse ja suuruse peale waatamata 36 rub. Renti. Et aga siis renti taheti tõsta wõeti maade mõetmine ette ja tõsteti rendid ka koha suurust silmas pidades 53 – 60 rublani ühe 6 aasta peale ja siis kuni 90 rublani, kudas armulised saksad heaks arwasiwad igale ühele juure panna. Selle kohane rendi oli kord walitseb nüidgi ja on wäga

mitme kesine. [LK 11 - Orjusest usule üleminek on kuidagi järsk] Usk. Nii kui kõik Eestlased, oliwad ka Lellu rahwas katoliku usku. Keina kirik, mis katoliku usu ajal ehitatud on, oli ainuke palwe koda; pole miski sugugi tõendusi olemas, et kusagil siin oleks kas palwe maja wõi kabelit olnud. Tuli luteri usk Eestimaale, saiwad kõik kirikud luteri usu kirikuteks ümber muudetud, nii ka Keina kirik. Umbes tol ajal ehitatud ka, et kihelkonna piirid wäga laialdased oliwad juba, Sõru ja Hausma [?] kabelid, kus köstrid Jumala teenistust pidasiwad ja pastor ühe wõi paari korda aastas käis laua kirikusse wõtma. Kõik need palwe kohad on Lellust aga liiga kaugel ja kohalik rahwas jäigi ikka waimu toidu järele janunema ka siis, kui Sõru kabel ära kautati ja Emmaste uus iseseisaw kogudus asutati ei paranenud asi sellest küljest, sest uus Emmaste kirik jäi weel kaugemale kui Keina ja nii oli waja wäsinud Töö inimestel weel rohkem ära piinatud hobusega 13 - 14 wersta ära ajada, kui kuhugile jõudsid, kus pastor kanslist suure suuga raha ajas, kas mõne Tallinna Toombe waestele, wõi [?] jauks wõi mõne muu asja jauks mis ta nädalas oli jõudnud jälle wälja mõtelda, kuda sell ajal naerdi. Niisuguseid kiriku reisisi wõis aga talwel ju kelkudel [?] Ette wõtta kuid kewade ja sügise pahade ja wiletsate teede tõttu täieste kodus pidi istutama ja sellega lepitama, et pere [LK 12] isa ise jutluse perele ette luges ja paar salmi lauluraamatust lauldi. Ehk küll soowi ja palwet oli awaldatud, et kas ehitatagu siia ligidale kabel [?] jälle parandatagu teised wälja pääsemise jauks, aga armulised wõimu mehed arwasiwad omas tarkuses, et rahwas nõuab tühja ja kui rumalad ei tuletagi meele, et taewa riiki peab suure waewaga kätte saama. Et midagi abi nõu käes polnud pidi selle seletusega ka lepitama, kunni aeg jõudis, et mõlemad rahwa soowid täide läksiwad paljugi juure tuues mida oodata ei teatud. 1880 aastate ümber ilmusiwad naabri küllasse, Männamale, baptisti usu palwe wennad, kes siinsetes külades laialdase töö põllu leidsiwad. Hakati suure õhinaga palwe tundidel käima Ühtri Jürnal, Männamaa [?] ja muial, küll laupäewa, pühapäewa ja härapäewa õhtuti; iseäranis jooksti murdu kokku kui Suuremõisa walla mehed lugema ilmusiwad; olid ka juba Männamaa ja Ühtri mehi lugejaid aga mitte nii osawad kui Suuremõisa mehed. Ei puutunud sell ajal palju, et mõned Lellu naesed kargajateks ei saanud, kui Jumal Ise vahele poleks ilmunud oma tarkusega kohaliku tõe ja walguse otsiwa rahwale seda täieliku tõe ja selget walgust tooma. Ja tõeste, ilmus [paberi serv] tõde, mille üle keegi kahelda ei wõi ja paistis walgus, mis hinged ja ihud walgustas mitte üksi [paberi serv] waid mille kiired laialt üle terve Hiiu saare ula-

[LK 13] tawad ja nii mitmete waimu silmad selgeks on teinud ja palju weel saab tegema. Paistis walgus, mis ei ole tänane ega homne waid saab [?] nii kaua kui Tema tulemiseni ja pärast täielikuks saades igawesti saab kestma. Ilmus Õigeusk, see tõsine walgus, tõe sammas ja tugi, mille läbi kõik rahwa sugud maa peal valgustatud ja pühitsetud saawad. Rahwas leidis, mis ta otsis, elawat wett oma waimu janu kustutamiseks. Nagu näljane toitu või januline aga wett peab otsima ja muretsema, nii polnud seine rahwas ka, käsi süles, kalda pael [?], waid tarwitati iga juhtumist janu kustutamiseks. Umbes sell ajal, 1880 a. ümber wõeti Eesti maal mitmes kohas õiget usku wastu. Ulatas jutt sellest ka siia, aga kuulda temast ei tahtnud esite keegi; iseäranis oliwad naesterahwad, “wa wene usu” wastu. See oli juba hammust ajast rahwa silmis nii hirmsaks tehtud ja määratud et kohkudes seda nime nimetati ja sellest räägiti kudas wene rahwas ebajumalaid kummardada ja nii edasi; mida kõike siin harutada asjata oleks sest et iga üks nende juttudega küllalt tuttaw on. Pole sugugi ime, kui selle nime juures esiti ehmatati ja kuulda ei tahetud. 1883. a kewade Andrus Weel ja Kustaw Padu, kaks õige erksa waimuga meest Lellu külast [LK 14] oliwad Toppu [?] randas kala püüjul mõrdadega. Seal oliwad baptisti palwe wennad õige tulises tegewuses sell ajal, sest hinged läksiwad nende seletuse järele käest wägise pörgu teed, see on, saiwad nende tühjusest aru ja wõtsiwad Õiget usku wastu. Ka tähendatud mehed läksiwad asjaga tutwustama. Et Topu [?] lähedal aga Õige usu preestrit siis weel ei olnud, sammusiwad mehed Wäike-Lähtrusse, kus sell ajal noor preester isa Aleksander Bežanitski, pärastine Haapsalu praost ja nüüdne Tallinna Nikolaiski kiriku preester oli. Esimene kokku saamine ja jutu ajamine noore preestriga pannud mehed imetlema ja pead ümber käima: Pole sugugi tõsi olnud, nagu ei oskaks preestrid Eesti keelt, Jumala teenistus peetawat rahwale aru saamata Wene keeles, preestrid olla hirmsad wene mehed, ilma koolitamata, uhked ja n.e., kõik oli wastu oksti; ja mis kõige imelikum ette tulnud: kutsunud preester mehed tuppa ja palunud laua juures platsi wõtta, istuda, mida kohaliku sakste juures unestki polnud nähtud. Kõik see pani meeste südamed nii põlema ja äratas sarnatse armastuse nendes Õige usu vastu, et ööd ega päewad rahu ei leitud kunni aeg tuli, et omal ja Õige usu preester oli, kellega nii sama waimulikudest kui ka ilmlikudest asjust räägiti kui Lähtrus esimesel [?] [LK 15] korral, ja Jumalat tänati kõige hea tegemiste eest meie wastu. 1883 a. kala püiult kodu tulles rääkisiwad mehed kõigile, mis nad näinud ja kuulnud ning hakkasiwad hoolega Õige usu kasuks tööd tegema,

mis muidugi eelpool tähendatud põhjustel sugugi kerge polnud. Näit. tõutanud Andrus Weeli naene enne laste pead otsast maha raiuda kui et neid lasta salwida ja [?]. Tuli aga wahe juhtumine ette, mis asjule hoogu andis ja ta käiku kiirendas. Emmaste pastor R. Rinne kuulutas Lellu küla meestele 1883 a. augusti kuus ette, et iga peremehele tuleb 1884 a. jüri päewal arwates 10 rub. renti juure ja peale selle Emmaste metsast Suuremõisa metsa sihilt 10. sül. Halgusi temale wedada iga aasta; kui aga Emmaste mõisa walitsus puid mitte ei anna enam, siis näitab tema, pastor, selleks teile koha, mis nagu märku anti Lelu küla heinamaa pidi olema. Niisugune rendi tingimine näitas rahwale täiesti üle jõuline olewat, ja hakkati hoolega abi nõusid otsima peasemiseks, kuid midagi ei wõidud wälja mõtelda. Ühtlasi kaswas aga põlgtus luteri pastorite wastu iga päewaga ja ihaldati mida warem, seda parem neile selga pöörata. Nüüd oli kaks woolu liikumas: mehed, Padu ja Weeli tegewusel [LK16] hoidsiwad Õige usu wastuvõtmise poole, seletades: kui juba P. ja W. kes neid ise näinud, juttu ajanud ja Jumala teenistust nende suust kuulnud, neid armastawad, mis seal siis weel mõtelda, tarwis ikka wene usku minna. Naesed ei saanud selle wastu omale armsaks saanud palwe wendadest lahkumise peale mõtelda. Ühine soow luteri usk maha jätta, põksus aga nii meeste kui naesterahwaste rinnus; Esiteks, peaseks põlatud luteri pastoritest lahti ja teiseks, saaks omale kuhugile lähedale palwe maja, mille järele kõigil ühine püie oli. Muidugi usude peale, missugune õigem oleks, ei osatud rõhku panna, selle eest oliwad ju selle aegsed luteri usu koolid hoolt kannud, et rahwas mitte liig targaks ei saaks ja sellega Jumalast pandud walitsejatele wastu ei hakkaks. Sellest tuli siis ka, et see pidi õige olema kus kõige inimlikumalt nendega ümber käidi. Niisugune usude waielus kunni 1884 a. weebruari kuuni. Koguti siis ühel ilusal talwe õhtul Tõnis Padu, Kustawi isa, juure kokku nõu pidama kuhu poole lawea tüür pöörata. Kauase läbi rääkimiste järele waliti wiimati Tõnis Padu wälja, kes pidi Haapsalu preestri juure minema läbi rääkima ja tutwustama õige usu wastu wõtmise asjus. [LK 17] Teisel hommikul wõttis Wana Padu reisu ette Haapsalusse, kus teda selle aegse Preestri Poletowski poolt niisama suguse lahkusega wastu wõeti, kui teisi Lähtrus ja nagu see ülepea preestrite wiis on, inimestega inimlikult ümber käia. Harutati seal siis see usu wahetuse asi mitmekülgselt ära. Ei jätnud isa Poletowski ka meele tuletamata, et pole teil loota mitte, et tea missuguseid maa pealseid kasusid, nagu maksude kergitust, luteri usu kiriku maksud maha arwatud, ei maade andmist, sest, ütles isa Poletowski, meil pole omalgi,

mida meie teistele anname. Ühe sõnaga: ei olnud seal midagi kergenduste lubamisi ega meelitamisi, nagu püiti ja nüidgi püütakse seletada. Lahkudes andis Isa P. ainult mõned raamatud, Õpetus õigest usust Padule rahwa kätte lugemise ja õige usu õpetusega tutvustamise jaoks. Kui seda ülepea meelituseks võib arvada, siis pole mul nende ridade kirjutajal selle vastu midagi. Teina lubamine oli, et saab õige usu kirik teile ehitatud kui vähemalt 230 - 300- hingeline kogudus saab. Kodu jõudes jagas P. raamatud soovijate kätte laiali, mida siis igas peres muidugi suure hoolega uurima hakati. Oli raamatud hoolega läbi loetud ja luteri usu katekismusega võrreldud, hakkas igalt poolt hääled kuulduma :”Pole meil seni õigest Jumalikust usust haisugi veel olnud ja nüid ei või meie enne rahule **[LK 18]** jääda kui selle usu, mida kül veel nii vähe tunneme, aga sellestki väikesest aimdusest tema tõsidust ja püidust küllalt selgesti näeme, oleme kätte saanud. Iseäranis naesed, kes seni tulised wastased oliwad, saiwad nüüd seda hagaramateks Õige usu poolehoidjateks. Aga on ju Eesti rahwa mood, et kus 3 meest üheskoos on nõu pidamas, seal on üks äraandja, nii oli ka siin. Et kül kõik tõutasiwad asja esi algul veel saladuseks hoida, läks sõnum kõigest sellest enne Emmaste pastori R.Rinne kätte, kui Padu Haapsalust kodu jõudis. Sõitis ka pastori herra wiibimatta Lellule rahwast loetama, et isiklikult asjast teada saada ja peasta mis peasta on, kui asi tõesti nii hul oleks. Wahe peal oliwad aga raamatud, Õpetus õigest usust, kaunis hoolega juba läbi loetud, ja õp. hr. leidis kaunis kindlad ja mitte väga laisad wastajad Lellul eest. Pani kohe kõik rattad käima nagu mölder, kui näeb, et tamm just lagumas on ja wesi iga silma pilk ähwardab mürinaga wesiratta ära lõhkuda. Hakati kanslites kõik sugu sõimu sõnu Õige usule jagama, wene rahwa tuimust ja sakste tarkust harutama, saadeti kül luteri usu küll baptisti palwetajaid nii Lellule kui muiale küladesse laiali, rahwast maanitsema mitte oma kallist isa isade usku maha jätta ja ebajumalaid kummardama kahata. Kül toodi Lello rahwa **[LK 19]** tuimus ja kangekaelus ette, ja n.e. Mõisa paronid ähwardasiwad kohadest välja tõsta niisugused paganad, kes julgewad oma kalli eesti usu ära anda. Ühtlasi keelati walla walitsust, Hiiumaa kihelkonna kohtu herra Kassari bar. f. Shtakelbergi poolt, Lellu meestele passigi anda, mida wallawalitsus nagu käsu alune muidugi alandlikult pidi kuulma ja täitma. Ühtlasi keelati Progressi kaptanile passita inimesi üle mere sõita. Sellega oli siis kõik tehtud mis võidi et Lello mehed Haapsalusse ei peaseks enam preestri juure. Tõnis Padu kutsuti pastori oma pattude üle seletust andma. Seal võeti kõik sugused abinõud tarwitusele asja

maha surumiseks: Maanifesti Jumala sõnaga, paluti, ähwardati kohast wälja ajada, kui mässajat ja selle õhutajat kohtu alla anda ja muud. Kui aga P. asjaga teisiti toimetab, s. o. luteri usku jääb ja teisi mässajaid rahule waigistab jääb tema wana rendi peale, saab mõnesugused eesõigused ja n.e. Tarwis oli teist korda preestri juure sõita, rahwa kindla otsusega, et tõeste nõus on Õigesse usku astuma, aga et juba ilma passita üle mere peaseda võimatu oli, pidi sugu kawalust tarwitatama. P. tegi patu kahjusega näo ette, läks pastori juure ja seletas, et tema on asja nii kaugele saanud ära segada, ja jääwad kõik juba rahule. Tarwis on [LK 20] aga nüüd kord preestri juure sõita ära keelama, muidu tuleb ta seie salwima ja kes teab, mis sugused taga järjed wõiwad olla, ehk läheb õnneks teisel kül mõned ära wõrgutada, on ju tubli meelitaja ja mine usu rahwast. Pastori hr. kiitis nõu heaks ja mõistlikuks, ning andis P. tunnistuse passi saamiseks. Nüüd ajati juba asja mõistlikumalt, et asi enam sakste kõrwu ei puutuks; räägiti kõigile awalikult, et P. läinud tühja möllule otsa tegema. Tõt teadsiwad aga mõned üksikud. Padu kandis isa Poletowskile rahwa palwe ette, salwima sõita, mida see aga omalt poolt täita ei wõinud seletades: “Nad, pastorid wõiwad minu peale kaebada, et olen nende lambade lauta tulnud mässu tegema. Tulge mõni 15-20 meest minu juure, salwime siin ära, siis on hoopis teina asi. Ühtlasi kandis P. rahwa kaebtuse palwe isale P. ette passide kinni panemise asjus, raskusid näidates, mis seesugune seisukord majanduslikult toob. Lelles lubas isa P. aidata kui wõimalik, mis ka warsti sündis, sest Padu oli Haapsalust matsi kuu keskmiste päewades ja passi keeld kadus juba aprilli kuu hakatuses, nii et töölised ja kala püüdjad pea õigel ajal ära sõita wõisiwad, ja sellega usu wahetuse lugu nagu ära unustati, sest pea kõik meeste rahwad rändasiwad wälja, kes tööd otsima, kes kala püüdma. Et asi suutumaks ära ei ununeks, selleks töötasiwad pastorid [LK 21] oma kaaslaste, palwe wendadega, ainult hoolega, sõideti iga suguste juttudega, küsimiste, pärimiste ja maanitsustega külast külasse, koolimajast koolimajasse, na ütelda, tehti kõik mis teha wõidi, et wa wene pagana usk oma häwitajaid jalgu saarele ei saaks tuua. Ime oli näha, kuidas siis luterlased ja baptistid käsikäes töötasiwad, kuna alati nääklesid, nagu rongad lamba silma kallal. Nii tuuris kuni Jaani päewani. Nüüd hakkasiwad püüu mehed ja töölised heina ajaks kodu ilmuma ja läks [?] uuesti lahti; oli ju iga mees püüdnud asja üle selgusele jõuda, mis aga Pärnus, Tahkus Ja Tallinnas, kuhu suuremalt jault käidi mitte raske ei olnud. Kõigil oli kindel nõu, saagu mis tahes, Õiget usku wastu wõtta. “Kui muud kasu ei saa,” rääkisiwad mehed,

“kiriku saame ikka lähemale.” Pealegi teati kindlasti seletada, et ka luteri kiriku maksudest lahti seab. Et asja korda ajada, oli vaja, nagu ees pool nägime, Haapsalu sõita; aga kellel heina aegu seks aega oli, ja nii otsustati reis kunni sügiseni edasi lükata, kui suised tööd walmis ja seega rohkem aega on. Mõned terakamad mehed hakkasiwad aga märkama, et pastorite ja nende käsiliste tööd rahwa seas mõju awaldasiwad, ja tegiwad järsu pööre: Juuli kuus, kesk kibedat heina tööd, kogusiwad kokku [LK 22] preestri juure sõiduks Haapsalu. Tuliwad Padu juure siis kust reis algas kokku Mihkel ja Toomas Samm, Andrus Weel, Toomas Kalm, Wiidas Põlder, Mihkel Alas, Mart Müül, Toomas Pähkel, Aadu Weel, Aadu Liiwu, muidugi ka P. ise ei taganenud; kuna aga Jaan Tamm, Toomas Kruus, Juhan Põlder ja teised mõned, kes esite ees otsas oliwad, tagasi lõiwad waatama, mis teistest saab. Pidiwad ju ise rendi ja muud kergendusi saama, mis aga siiski pea lubaduseks jäiwad ja osalt ka Täide wiidi. Teised nimetatud mehed sõitsiwad Haapsalusse, kus nad 13 juuliks Õiget usku wastu wõtsiwad ja palusiwad preestrit Hiiumaale sõita perekondi salwima, mida ka lahkesti lubati täita. Tuuris aga kunni 19 augustini, enne kui preester seie täitis. Et aeg pikale läks, lasti muidugi waenlaste poolt just lahti, et ei tule kedagi neid waatama ega salwima, näete nüid missugused wenelased on oma lubadustega. Aga nagu nägime, ei lubatud sugugi muidu, waid augusti 14’l sõitis Saaremaalt tole aegne preester isa Rammul ja Reo kiriku köster [?] Padu juure, kuhu Haapsalus juba tulewane ajutine kiriku ja kooli koht oli kaubeldud 75 rub aasta üüriga; ja et kirikut enne walmis ei jõutud ehitada, peeti Jumala teenistust ja asus kihelkonna kool kuus aastat nimetatud talus. [LK 23] Nii saiwad siis 13. juuli ja 19. augusti kuu päewad 1884 a. Lellu külale mälestuse wäärt ja tähtsad päewad; 13 juulil salwiti eespool nimetatud saadikud Õigesse usku, 19 aug. wõttis terve Lellu küla tõsist Kristuse usku wastu ja wõtsiwad esimist korda Püha õhtu sööma ajast Õige usu kombe järele osa. Rahwast oli murruna kokku tulnud seda suurt uudist waatama ja paljudelgi sai kõik nii armsaks et peagi Õige usu kogudusega ennast ühendati.[?] lagunes siis õige rutulise ajaga Õige usk üle terve Hiiu saare laiale. Sellest ajast algas Lello külas täiesti uus aeg; ei olnud tarwis kaugele kirikusse sõita, sai ju naabri peres Jumala sõna kuulda. Kooli poolest muutis asi ootamata kombel; sai kool, kus lastele õiget õpetust andma hakati, millest edespidi juttu teeme. Wilets oli esi algu ainult, et oma preestrit polnud. Käisiwad siin Jumala teenistusi pidamas ja sakramentisi tallitamas järgi mööda Saaremaa, Leisi, [?], Kihelkonna ja Tallinna preestrid,

kuni 1884. a. sügisel isa Aleksander Tswetkow meile preestriks nimetati ja pühitseti Riia piiskopi Donati poolt. Uus preester asus 1885 a. kewade Kuriste Aadule korterisse, sest et Padu juures 2 köstril ja preestril kitsas oli ja Kuristes hea sündsa korteri sai. Oli ju koht ka uuesti ehitatava kiriku lugudal, kust [LK 24] kerge oli töömeestega kokku saada, sest et preester pidi tööliste palgad kõik maksma, oli see temale väga tähtis, et koht ligi oli. Lühikese ajaga võitis isa Aleksander kõikide armastuse ja austuse, oma lahke lõbusa ja mehise olekuga. Ei olnud ta lugupeetud mitte üksi omade juures, ka luterlased ligidalt ja kaugelt teadsiwad temast palju head rääkida, nõnda et kõik Hiiu saar meie uuest wene preestrist, kui täielikust rahwa [?] eeskujust kõneles. Kül käsiwad tema jutule head nõu saama, kül arsti abi ja m. Ei läinud keegi ilma abita ära, kõigile oli preester, kül teuga kül sõnaga abiks, kui aga õnneks läks teda kodust leida, mis jälle harwa sündis, sest et Kõpu ja Suuremõisa walla rahwas sell ajal hulgama Õigesse usku astusiwad, ja isal salwimisega ja teiste ameti kohuste täitmistega mis palju tööd oli, et ka ööd pidi ametis olema: Tarwis oli siin ristida, seal matta, kolmdas kohas luuuletada, ja jälle tuli ette üks külakond salwida. Nii sõitis isa Aleksander alalõpmata ümber Hiiumaad ringi ja jäi tall wähe aega koduse korralduse jauks. Kuigi paari päewa juhtus kodus olema, siis ootasiwad juba jälle teised tööd; oli waja kiriku ehituse jauks maad nõutada pärast [?] materjali, kül ühte kül teist asja korraldada; igas pool pidi ju isa Aleksander esimene ja wiimane olema, sest ilma temata ei tehtud [LK 25] midagi. Suureks kergituseks kõige selle raske töö juures oli ainult, et Konsistorium temale osawa ja tubli mehe köstriks Nimetas, kes kõiges isa A-le heaks nõu andjaks ja paremaks käeks oli. See oli hr. Antoni Orgusaar, kes aga kahjuks mitte kauaks seie ei jäänud: 1885 a., kui Pühalepa uus Õigeusu kogudus awati pühitseti h. Orgusaar sinna preestriks. Nii jäi meie kogudus ühest tublist tegelasest häkisti ilma. Aga ka isa A. wõis kergem hingata, sest suure walla kogudusel sai ju üüd oma preester. Kõik see suur töö, mis isa A. esi algul siin korda saatis, mõjus nii wõrd tema terwise poeale, et juba 3 aastase waewa järele pidi lahkuma, silma pisarate peale waatamata, mis kogudus ja ka tema ise walasiwad. Et seni tema lahkumisest kül juba 25 aastat tagasi on ja tema ise kalmu wallas hingab, mäletab kõik Hiiu saar weel elawalt isa Aleksandrit ja kõneleb tema ligimese armastusest, mehisusest ausameelsusest ja n.e. ; paljud ümberkaudsed luteri usulised räägiwad: “oleks isa Aleksander siin olnud, mina oleks hammu õige usuline.”Koha küsimus, kuhu uus õigeusu kirik pidi

ehitatama, ei sünnitanud mitte vähe juttu rahwa seas. Lello külasse oleks kõige sündsam olnud, aga polnud [?] kohta, kõik oli liig madal maa ja mis vähe kõrgem, see oli mõni pere õue. Mõned awaldasid soovi Männamaa külasse ehitada, teised Aadma mõisa põldu. Lõpu otsuse selles asjus tegi Emmaste [LK 26] mõisa selle aegne omanik grohwi proua von Dela-gar-de: Tema kinkis kiriku platsi 3 1/2 [?] tiiru [?] mille pidi wälja mõeta lasma tema usalduse mees Kassari bar. von Shtakelberg Emaste mõisa maalt, tähele panekut selle peale pöörates, et koht kiriku platsiks ka sünnis oleks. Et parem koht küll käepärast oli, mõetis Kassari baron kiriku krundi Taterma talu meeste karjasmaalt wälja, millele muidugi, kui kingitusele wastu ei wõidud waielda, ehk selleks kül põhjuseid olema oleks olnud. Et kül kiriku ja teiste majade ehitusega warsti algus tehti, ei jõutud neid enne walmis, kui 1890 a. wõis alles kogudus omaks suureks rõemuks uudes, toredas ja ruumikas kirikus oma palwed üles Taewa Isa poole saata. Kool algas tegewust uudes majas 1 aasta warem. Preestriteks koguduse peal on järgi mööda olnud: Esimene, nagu juba teame, oli isa Aleksander Tswetkow, teina Karp Oberpal, kolmas Joann Teppo, neljas Joann Tswetkow, viies Joann [?] kuues Kondrati Saarmann, seitsmes Feodor Waher ja kaheksmes praegune koguduse isa Boris Beshanitski, kes 1911 aasta kewade pühitseti Riia ja Miitawi piiskopi Joanni poolt, seega teist aastast siin hinge karjale ametit peab. Tähtsamateks ja hoolsamateks koguduse isadeks nendest wõib lugeda isa A. Tswetkowi, K. Saarmanni ja praeguse isa Borisi Beshanitsi. K.Saarmanni tegewusel muretseti 1909 a. kirikusse tore kroonlühter 270 rub eest, millest seni suurt puudust tunti, peale selle alus Kristuse [LK 27] surma kuju alla ja palju muid vähemaid asju. Püha õhtu sööma aja kuju ja weike kroonlühter tehti kirikusse 1911 aastal isa B.Beshonitski tegewusel. Wanemateks köstriteks oliwad hakatusest Antoni Orgusaar, Antoni Kärk, Wilip [?], Dimitri Tseikin, Teodor Jakobson, Jakob Wiira, Sergei Rattur ja nüüdne Nikolai Riuhkrand. Tublid kooli ja seltskonna tegelased nende seast on olnud A. Orgusaar, A. Kärk, T. Jakobson, J. Wiira ja S. Rattur. Alamateks köstriteks oliwad Mihail Loreniski [?] mõne kuu, Aleksander Ahwener, Nikolai Bopkowski [Bobkovski], Ivan Kees, Andrei [?], Kirill Matson ja praegune Joosep Padu. Kõige hagaramaks tegelaseks koolis ja ka muial võib J.P. lugeda. Riia piiskoppide siin käigud. Esimist korda tuli uut Hiiumaa kogudust waatama Riia Miitawi piiskop Donat, kelle kaasas palju preestrisi ja teisi wõeraid oliwad. Ka selle aegne Eesti maa kuberner, würst Sergei Šahhovskoi oma

saatkonnaga wõttis oma ringsõidu Hiiumaal sell ajal ette, seltsis tuli kaks suurt wõerast Lellus wastu wõtta: 1885 aasta weeb.k. saadi juba teate, et piiskop mõtleb mai kuus ka Hiiumaale tulla, kui ta ringsõidu Haapsalu maakonda ette wõtab. See jut läks nagu kulutuli lahti, nii et ka pastorid asjast teada [?] saiwad. Sõideti siis mööda külasi ringi rahwast hoiatama mitte nii sugusi sigade karjaseid ja wene waenlasi waatama minna. Sellel otstarbel pani Keina pastor J. Holst [LK 28] Ühtri kooli majas martsi kuus palwe õhtu toime, kus siis ka “wa wene usk” oma esitajustega [?] tublisti läbi sõimati. Oliwad sinna pealt kuulajaks aga mitmed Lello küla mehed käinud, kelledele niisugune sõimamine sugugi ei meeldinud. Anti asjast mai kuus 1885 a. kui piiskop ja kuberner siin oliwad, neile teada, kes asjale seadusliku käigu andsiwad. 1886 a. kewade oli see asi Tallinnas Oberlangerihti [?] kohtus harutada. Et pastoril küll wale tunnistajad oliwad, kes teda tubliste kaitsesid, mõistis kohus ta ametist ära, kuueks kuuks kinni ja kohtu kandmisele. Teist korda käis Lellus piiskop Arseni kiriku nurga kiwi paigale panemas. Kolmat korda See sama piiskop kirikut pühitsemas 1890 aastal. Neljast korda käis siin piiskop Agahwangel [?] [tekstist puudu] aastal. Koolid ja haridus. Nagu muialgi Eesti maal, ei teadnud Lello küla koolist ega haridusest rohkem midagi, kui seda kupja kepp õpetas, see on, mõisa põldu harida, künda, äestada jm. Pole ju talurahwal muud waja, sest kool ajab rahwa hukka: rööwib sõna kuulmise, usu ja armastuse ning rikub seega tema täiesti ära, seletati kanslitest. Tõenduseks toodi paljugi näitusi wälja maalt ette, mis kahju kool seal kõik on teinud. Läks aga aeg edasi; Rahwa peas hakkas midagi keerlema, mis na hariduse nõude taoline näitas olewat. Üks härksam mees, Pendi Peeter, oli ei tea [LK 29] kust tähed kätte õppinud ja pealegi, ajas sõnaks ka, nii ütelda, sääse sammul. See hakkanud pühapäiwiti, mõisa walitsuse eest salamahti, lastele, kes soowinud ka tähti õpetama ja nii lagunud trüki tähtede tundmine külas õige lühikese ajaga laiale, kudas wana rahwas sellest teab rääkida. Kirjutamisest ei teadnud keegi midagi rohkem, kui et saksad kirjutawad. Kui juba lugemise õpetus Riigi Walitsuse sunnil enam vähem üle üldiseks sai ja kõigile lubatud oli, ehitatud Lellule midagi kooli maja taolist ja kannud kooli toa nime. Kooli tuba on Jaagu tänawa [?] seisnud, kus nüüd sugaw kruusa auk on; see [?] nimetakse nüüdki kooli toa nurgal olewaks kruusa hauguks. Lellesse koolituppa käinud lapsed igal püha päewal peale lõunat kokku õpi tükki üles ütlema ja uusi saama. Et igaüks oleks [?] tüki teadnud, selle tarwis oliwad olnud koolmeistril, kes ise waewalt sõnaks saanud, kimp häid sitkeid kase ehk paju witsasi kaasas,

milledega siis jagatud ära nägemise järele kas kase witsadega 5 - 20 hoobini, ehk, kui suurem süi näitas olewat siis paju witsadega. Muidugi seda tähele ei pandud, kas iga laps jõuab õppida ja kas on tal selleks andi ehk ei. Õpi abinõusid muud ei tuntud, kui tõstament ja Luteri usu katekismus, mis üle selle oleks olnud, seda arwati ilma aegseks raha raiskamiseks. Kui juba nõnd nimetatud wahe kool / walla kool / sisse seati, ehitatid wana Ühtri kõrts, Ühtri külas koolimajaks ümber kuhu siis ka Lelu küla lapsed kooli käima hakkasiwad. Maja oli küll täiesti wilets ja kõlbmata kooli majaks, **[LK 30]** aga et paremat ei olnud täitis ta seda otstarbet 1904 aastani, millas inspektori her Shumakowi [?] ettepanekul maja maha lõhuti ja uus aja kohane koolimaja ehitati. Esimiseks hariduse jagajaks selles [?] koolis oli keegi Jaan Kukk, kes pärast Emastes Lut. kõstriks ära [suri?]. Peale Eesti keele ei osanud nimetatud Kukk ühtegi teist keelt ja polnud ka seda waja, sest teisi keeleski tohtinud ja õpetanud keegi; õpetati ainult piiblilugu, [?] rehkendust, mis lihtsa arwudega [neljust?] tegewusest sugugi üle ei ulatanud, kiriku laulmist ja maade teadust, mida õige wäheselt haisteti. 1884 a. Sügise awati Lelul Tõnis Padu talus, lihtsas talu toas õige usu kihelkonna kool, kus õpetust uuel alusel andma hakati. Õpetus algas täieliselt kihelkonna kooli programmi järel, kus ka mõned lisandused ei puutunud, nagu [tseihkendus??] ja muud. Iseäranis kindlat rõhku pandi Wene keele peale, mis enne täiesti kuulmata oli, et küla lastele wene keelt õpetakse. Peagi jõuti nii kaugele, et üks iseäranis terawate waimu annetega pois Peeter Pähkel Riiga preestrite ehk waimuliku Seminaris wastu wõeti, mida ta ka hiilgawalt lõpetas. Teina J.P peale kooli lõppu õpis ise juure ja oli pärast siin kõster kooli õpetajaks. Kolmas A. Alas lõpetas pärast siit kooli Haapsalu linna kooli ja oli [posti ?] teenistuses. Ka palju teisa, kes koolis heaste õppisiwad saiwad **[LK 31]** pärast paremaid kohtasi. Käiwad ja jääwad küll suurem jagu töölisteks, aga koolist omandasiwad ikka uued waated ja püüded küll põllu harimises ja muial. Üle üldse: nimetatud kihelkonna kool, kui ta ka mitte ei tea kui suur hariduse hallikas pole, on siiski kohaliku rahwa [?] pimedast seisu korrast wälja upitanud, teda teiste rahwaste kõrwa wiinud, kuhu tall ilma selleta haimugi poleks olnud. Sellest on ka kaugemates ringkondades aru saadud. Kooli awamisest peale hakkasiwad mõned laste wanemad, kes kooli hariduse tagajärgedest aru saiwad ja õiglaselt seda hinnata oskasiwad, oma lapsi Lello õige usu kihelkonna kooli tooma. Oli see arw esialgu küll weike, heljus paari-kolme ümber, aga kaswas peagi suuremaks nii et 1904 a. nende arw 30 ja 1911 a. juba 40 oli, kes suurema

hariduse järele janunewad ja oma walla koolile selja pööraiwad. Nii pole meie kool mitte ükski kohaliku rahwa waimu kammitsast enam vähem wabastanud waid ka teise usulistele suurt kasu selles tähtsas asjas toonud. On nende hulgas neid kes selle haridusega mis siit saiwad elusse astuwad, ja ka palju kes siit alg õpetust saades teistesse koolidesse edasi on läinud, mis ilma meie koolita märksa raskendatud oleks olnud. Esialgul oli kül kooli töö raske, esiteks oli ruumide puudus, siis õpe abinõude, nii kui kaartide, gloobuse ja muude selle sarnaste asjade puudus [LK 32], kõigist sellest on aja jooksul üle saadud: uus ruumikas kooli maja sai walmis 1890 aastal ja nii pole enam selle all kannatada sellest ajast saadik, et ei wõi lapsi ruumi puudusel wastu wõtta. Täielised kaartid, gloobused ja maromeetri omandas kool 1905 aastal preestri K. Saarmani kaasabil. 1911 a. osteti näitemängudest korjatud raha eest garmoonium, mis 1511 [?] rub. maksis. Et õpekawa meie koolis laiem on ja sellega palju Luteri usulisi kokku meelitab, teeb kül naabritele Luteri usu esitajatele meele paha ja paneb nad kõikide abi nõudega selle wastu rohtu otsima: küll kaebatakse wenestamise üle, kül usu tunnete haawamise, küll liigse taga ajamise üle, mis laste pea aju ära pidada rikkuma, küll, et ei lastawat lapsi ise seiswalt mõtelda ja tambitawat pähe mis just sõrmega ette näidatakse, ka nurisetakse, et aeg wiidetawat wene keele õpetusega ära kuna mõni tähtsam õpe aine tagumise riulile jääda; ja palju muud, aga rahwas oskab kõike seda ise läbi kaaluda ja õigeste hinnata, ning ei pane niisugust wastu tööstust tähelegi, waid otse selle wastu toowad rohkem lapsi meie kooli selletades, et siin ikka wähdegi jõutakse edasi kuna Luteri koolidest nii sama targalt õpilased lahkuwad kui sinna sisse astuwad mõned kuriteud maha arwatud mida lapsed kergeste üks teiselt õpiwad, kus neid hulk koos on ja seal juures kõwa [LK 33] järelwaatus puudub, nagu see praegustes Luteri koolides on. Teede puuduse all kannatas Lello küla wanast saadik õige terawasti. Maantee, mis külast läbi läheb, oli küla wahe teede hulgas, mille eest pea keegi ei hoolitsenud, ainult teekäijad wedasiwad iga aasta wankri ratastega hea osa kruusa vähemaks, selle asemel et juure tuua, ja nii omandas maantee põllu kraawi wormi, kuhu põldude pealt wesi sisse jooksis ja kust ta enne ära ei kadunud, kuni päikese soojus teda ära kuiwatas. Tuli palju wesiste suidega ette, et wesi suwe otsa tänawas seisis ja läbi käimise pea wõimatuks tegi. Kui Lello ja Puski Õige usu kirikud 1891 a. walmis saiwad, loeti nimetatud tee kihelkonna maanteede hulka, ja et seda läbi käidawaks maanteeks muuta, pani selle aegne urädnik Peeter Niits politsei herrale J. Jäägile [?] ette, et tähendatud tee saaks üles

tehtud. 1892 aastal sai Politsei käsul põldude aiad, kus täna kitsas oli edasi tõstetud, teele kraavid ääre lõigatud ja üle üldse maantee korda seatud kust iga reisija lähedalt võib läbi sõita. Et sarnane Töö ühe külale üle jõu oli, käsutati kõik Keina ja Emmaste wallad appi, millega siis Töö õige [LK 34] ruttu korda saadeti. Peale selle jagati politsei juures olekul kõik Keina ja Emmaste wallades olevad maanteed uuesti ära, kus juures uus maantee Lello küla teha ja korras pidada jäi. Nii peasteti Lello küla Keinas olevatest tee jagudest lahti ja teewad seda, s.o. peawad oma külas olewa maantee korras. Keegi ei nurise enam Lello tänawa pikkuse üle ega selle üle, et sealt läbi ei pease, ning noorem sugu unustab üteluse ära: Lello täna on nii pik, kui Luteri laulu raamatus põrguwalu laul, ja nii hirmus kui wiimane kohus. Kauplus. Wanaste ei olnud mitte poodisi igas külas, nagu nüüd siin igal pool reisijale silma paistab ja polnud nende järele ka vajadust, sest poodi kaupa ei tarwitatud, ehk kui [sugu?] waja oli toodi linnast kui üks kord aastas ehk kahe aastas käidi. Aastal 1852 [?] alustas Haapsalu kaupmees wanasse kinni jäänud Keina kõrtsi weikese kaupluse kus mõnda tarbe hakati saada, nagu sitsi rätikuid, tule [?] rauda ja mõnda muud sarnast asju. Aja jooksul hakkas poodisi ikka rohkem ja rohkem tekkima, nii et 1880 aastate ümber juba mitu poodi oli. Et aga kauba tarvitamine alati **kaswas** [LK 35] ehitati poodisi iga aasta juurde. Lelu külas aga poodi kuni õigeusu tulekuni ei olnud. 1890 aastal ehtas Madis Prass Õige usu kiriku juure poodi. Et aga ta kehwa inimene oli ei jõudnud küllalt kaupa muretseda ja pidi poodi ära andma mida ta ka 1896 a. tegi. Poodi ruumid üüris ära Juhanes Kimberg ja asutas sinna tubli kaupluse sisse, nii et peagi rikkaks meheks sai ning 1900 aastal ise uue poodi ehtas ja Prassi maja tühjaks jättis. Sellega jäi aga ka kirik maa rendist mis maja eest kirikule makseti ilma. Et linna saare peal ei ole ja rahwas tarwituse kõik kohalistest poodidest ostma peab, hakkasiwad kaupmehed kauba hindasi Tük tükilt üles kruwima, mis wiimasel ajal ennast liig terawasti tunda hakkas andma. Et kauba muretsemist kergendada hakati rääkima, kas mitte ei võiks ühisuse [?] poodi asutada. 1906 aasta sügise ehitati uus aed kihelkonna kooli maja eest läbi kuni kiriku juure. Materjal aia juure oli aga Kimbergi juures liig kallis, mille üle kooli wanem kui ka teised nurisesiwad. Selle aegne preester Kondrat Saarman, kes ka seal juures oli ütles nalja pärast: “Ehitame ühisuse poodi, siis hakkame tarbe asju odawamalt ja ühtlasi ka paremat kaupa saada.” Esite pidasiwad kõik ja tema ise ka sarnast ütelust naljaks, sest kust nii palju raha kokku saada et kaup poodi tuua. Kauplus. Wanaste ei

olnud mitte poodisi igas külas, nagu nüüd siin igal pool reisijale silma paistab ja polnud nende järele ka vajadust, sest poodi kaupa ei tarwitatud, ehk kui [sugu?] waja oli toodi linnast kui üks kord aastas ehk kahe aastas käidi. Aastal 1852 [?] alustas Haapsalu kaupmees wanasse kinni jäänud Keina kõrtsi weikese kaupluse kus mõnda tarbe hakati saama, nagu sitsi rätikuid, tule [?] rauda ja mõnda muud sarnast asju. Aja jooksul hakkas poodisi ikka rohkem ja rohkem tekkima, nii et 1880 aastate ümber juba mitu poodi oli. Et aga kauba tarwitamine alati kaswas [LK 35] ehitati poodisi iga aasta juurde. Lelu külas aga poodi kuni õigeusu tulekuni ei olnud. 1890 aastal ehitas Madis Prass Õige usu kiriku juure poodi. Et aga ta kehwa inimene oli ei jõudnud küllalt kaupa muretseda ja pidi poodi ära andma mida ta ka 1896 a. tegi. Poodi ruumid üüris ära Juhanes Kimberg ja asutas sinna tubli kaupluse sisse, nii et peagi rikkaks meheks sai ning 1900 aastal ise uue poodi ehitas ja Prassi maja tühjaks jättis. Sellega jäi aga ka kirik maa rendist mis maja eest kirikule makseti ilma. Et linna saare peal ei ole ja rahwas tarwituse kõik kohalistest poodidest ostma peab, hakkasiwad kaupmehed kauba hindasi Tük tükilt üles kruwima, mis wiimasel ajal ennast liig terawasti tunda hakkas andma. Et kauba muretsemist kergendada hakati rääkima, kas mitte ei wõiks ühisuse [?] poodi asutada. 1906 aasta sügise ehitati uus aed kihelkonna kooli maja eest läbi kuni kiriku juure. Materjal aia juure oli aga Kimbergi juures liig kallis, mille üle kooli wanem kui ka teised nurisesiwad. Selle aegne preester Kondrat Saarman, kes ka seal juures oli ütles nalja pärast: “Ehitame ühisuse poodi, siis hakkame tarbe asju odawamalt ja ühtlasi ka paremat kaupa saama.” Esite pidasiwad kõik ja tema ise ka sarnast ütelust naljaks, sest kust nii palju raha kokku saada et kaup poodi tuua. Oli sõna aga kord wälja [LK 36] ja hea maa peale trehwanud ega ta ilma wiljata wõinud jääda; nii ka oli. Warsti oli jut külas: preester tahab Ühisuse poodi asutama hakata. Keegi külas palju nii sugusest asjast ei teadnud, mis loom ühisuse pood õige on. Tuldi kül köstrite Ratturi ja Padu juure kül preestri juure seletust saama. Need seletasid kudas ja mis ühisus on, mis kasu ta wõib tuua ja kudas seda ülewalt pidada. Et rahwale ühisuse kasu rohkem ära seletada, andis preester ühes Kõrgesaare preestri ja Werloki kaastegewusel raamat wälja ühisus ja tema kasu; igas pool üle Hiiu saare hakati raamatut õige elawalt taga nõudma ja lugema. Era kaupmehed paniwad küll kõik rattad käima, et ühis tunnet rahwa seas suretada; nii näit seletati rahwale et kauplused ei tuua nüüdsel ajal enam mingist kasu, sest linnas olla kõik kaubad liig kallid, ühisuste kauba muretsejad mängida suurkaupmeestega

kokku, igas pool kukkuda ühisused sisse ja palju muud. Kül laimati preestrisi, et need polla sugugi hingede karjased waid äri mehed. Kõige nende juttude peale waatamata edenes aga asi nii et 6 det. k. p. Sai esimene koosolek Lello õige usu kihelkonna kooli majas ära peetud, kus ka otsuseks tehti põhjuskiri ära tellida. Põhjuskiri jõudis Jõuludeks kätte ja Jõulu kolmandal pühal oli teina [LK 37] koosolek ühes põhjuskirja kinnitusele saatmisega. Märtsi kuus oli juba kinnitatud põhjuskiri käes ja wõis juba tegewust algada. Kohe kutsuti asutajad liikmed kokku toimekonda ja rewisjoni komisjoni walima. Esimeheks waliti Kaarel Kitsik [?] ühel healel, sest et teda kui tublit meest igal pool tuntakse; kassa pidajaks sai Toomas Leisberg, kirja toimetajaks isa Saarmann. Peale walimiste wõeti liikme ja osa maksud wastu ja peale asutaja liikmete wõesti teisi liikmeid juure nii et 81 liiget uuel ühisusel alguses juba sai. Meri seisis 1907 a. kewade kaua jääs, ja selle pärast ei saadud wara kewade kauba kärele sõita waid alles jõudis esimene kaup aprilli kuu lõpuks kohale. Pood algas tegewust 3 mail 1907 aastal Madis Prassi poodi ruumides, mille eest ühisus 71 rub. aastas üüri maksab. Nagu iga uut asja nii jooksis rahwas ligidalt ja kaugelt poodi suure õhinaga waatama nõnda et toimekond üsna hädas oli kauba muretsemisega. Sest et ostjaid oli palju aga ühisuse kapital, millega tegewust alati oli kõigest 2000 rub. Pealegi meelitasiwad odawad hinnad palju ostjaid juure, ning sellega oli eestseisus sunnitud kaupluse laiendamiseks laenu tegema. Esimise aasta kauplus oli nii wõrd hea, et wõidi aasta lõpud osade pealt 8 ja ostu rublade pealt 9 % wõidi maksta. See suure % meelitas [?] [LK 38] Sõru mehi ja hakkasiwad paluma et ka neile saaks aru pood awatud. Weebruari kuus 1908 a osteti [?] Leisbergi kaup ära ja üüriti tema maja mis poodiks oli ühisuse kätte. Nii sai siis ühisusele 2 kauplust Lelu ja Wiiri. Ka Keina mehed ei tahtnud ilma poodita jääda ja 1908 aasta sügisel oli juba asi nii kaugele ajatud et uue poodi ehitamise nõu hakati pidama. 1909 a. sügiseks oli seltsil Keinas tore ja ruumikas pood üles ehitatud; oli ainult kaup sisse muretseda. Et rahwas ise kauba ostmise asjus tundmata oli, saadeti selle aegne kirjatoimetaja Rattur Riiga kaupa ostma kõige 3 poodi jauks, millega see ka kohe hea meelega nõus oli. Ka 1908 ja 1909 aastad kauples ühisus heade taga järgedega pealt näha, kuna aga weikesed kodused õerumised toimekonna liikmede wahel ilmusiwad. Esimees K. Kitsik hakkas juba asjadega rohkem tuttawaks saama ja sellega ka rohkem asjasse segama, kuna seda kirjatoimetaja Rattur ja kassapidaja T. Leisberg ei tahtnud sugugi lubada. Nii: Tahtis Kitsik ise minna kaupa tooma, kuna Rattur salaja nõnda toimetas

et teda saadeti; Kitsik nõudis, et seltsi pitser oleks tema kui esimehe käes, mida jällegi R. ei lasknud sündida ja n.e. **[LK 39]** Kõik see tekitas Kitsikus Ühisuse asja ajamise wastu umbusaldust ja taga järg oli, et K. ennast ametist ära ütles, mille üle omalt poolt Rat. [Rattur] sugugi ei kurwastanud, waid ütles: Läksi juba ka palju uhkeks ja targaks, las minna. Järel tulejaks Kitsikule waliti J. Aksli õige tasase loomuga ja nüri olekuga mees. Tema ajal oli juhatuse ja asja ajamine täielikult R. käes, nõnda et wõis rõemuga ütelda: “mis ma teen on tehtud, keegi mind järel ei kontrolööri”. 1910 aasta Juuli kuus lahkus Rattur häkitselt Hiiumaalt ja oli waja uus kirjatoimetaja walida. Eestseisus ja rewisjoni komisjon tahtsiwad teist Lelu köstrit J. Padu kirjatoimetajaks walida, aga R. hakkas sülega ja kätega wastu sõdima seletades, et keegi ei saada sarnase asjaga toime kes selles just tegew pole olnud, ainult tema wõida ühe peale näidata, keda täieste selle suure töö peale usaldada wõib; see olla Kõrgesaare köster-kooliõpetaja Nikolai Riuhkrand. Wahe-peal oli see ka seie toodud, et asi mitte kudagi teisiti ei läheks. Walimise päewal määriti ka tähtsamaid eestseisuse liikmeid kes hr. Riuhk. poole hääled pidiwad andma. Et P. kõike seda märkas õigel ajal ja teiseks, et Kitsiku ära astumisest saadik ka umbusaldus äri ajamise wastu **[LK 40]** tema sees pesitas, ütles ennast ära ja ei ilmunudki walimisele, ja waliti siis R. kirjatoimetajaks. Oli siis nüüd jälle ühisusel uus tubli ja osaw kirjatoimetaja ja mis siis paremat weel waja. Tuli sügisene kauba toomise aeg. Keda saata Riiga kaupa tooma. Nii mõnedki paniwad ette kedagi seltsi liiget sinna walida, aga R. seletas pikalt ja laialt kui suure kahju alla Kõrgesaare ühisus saanud sellega et küla mehed ei osanud küllalt head kaupa, nagu nahka ja muud seda sarnast tuua ja walitagu ikka üks koolitatud mees ja nimelt teda, sest seal olla waja shehwti [?] kaupmeestega teha millega teised korda ei saada ja mis temal kui kirjatoimetajal kõige kohasem oleks. Ja kõrwaliste märkuse tegemistest hoolimata sai temagi saadetud Riiga. Oli ka asi muidu kõik korras, kaupa oli, et müüa wõis ja mis kauplusel weel waja, kuid mõned seltsi liikmed paniwad tähele et kirjatoimetaja wäljaminekud liig laialdased hakkasiwad sissetulekutega wõrreldes olema. Siiski 1910 aasta pea koosolek läks heaste läbi: igas pool küllus ja iga üks rahul; kes poole sõna kahtlust julges awaldada, seda oskas kirjatoimetaja ühisuse lõhkujaks ja lärmi tegijaks tembeldada. **[LK 41]** Läks kuni 1911 aasta sügiseni, kui oli tarwis jälle Riiga kaupa tooma minna. Kirjatoimetaja hakkas ennast jällegi üles seadma linna kandidadiks; mõned eestseisuse liikmed seisiwad kowaste aga selle wastu. Iseäranis J.

Pähkel ja J. Padu. Kirjatoimetaja sobitas aga asja siiski nii kaugele, et suurem jagu nõusse sündisid ja teda saatsid kaup tooma. Tehti otsus - mitte rohkem kui 6000 rub. eest kaup osta. Tema tõi aga 9000 rub. eest, ja pealegi palju neid seltsisid mida sugugi vaja polnud. Polnud ka ennast unustatud. Tuli 1911 aasta lõpu poodide rewideerimine. Kirjatoimetajat ei lubatud aga mitte krami rewideerimisest osa võtta endist viisi vaid seati sisse kahes eksemplaris kõik kirjutada, et küll kirjatoimetaja hingega selle vastu oli seletades, et see palju aega raisata kui kaks ühte ja seda sama kirjutavad. See rewideerimine tõi aga kohutava loo ilmsiks ja nimelt: leiti, et kolmest poodist oli kokku puuduvat kaup 2700 rubla eest. Peale selle leiti ühisuse warandusest aktiivi ja passiivi balankseerimisel puuduvat summa 2800 rub. See oli hoop, mis kõikidel pead pööritama pani. Võeti uus rewideerimine ette mis aga asja sugugi ei parandanud. Hakati süüdlasi otsima, ja kirjasi läbi uurima, kus aga selgus, et palju nendest oli ära hävitatud, nii et kedagi pole [LK 42] olnud süüdlasi leida. Teiseks oli mitmes tükis põhjus kirjast meelega üle astunud ja pealegi kinnitatud põhjuskiri ära kautatud. Nii oli ka asja kohtu kätte andmine takistatud kaupluse kinni panemise kartusel walitsuse poolt; nii et selts muud teed ei leidnud, kui võttis kauplejate saloogid [?] maha kahju tasuks. Mis üle selle oli tasuti järgmiselt: põhjus kapital 500 r. läks kahjude katmiseks, nii ka diwident ja preemia, ja et see veel vähe oli võeti igal seltsi liikmel 5 rub. osa maksu maha. Kaupmehed ei tahtnud aga kautsjoni kautusega rahule jääda ja tellisid instruktori kohale, kes pidi nende õlgadelt kahtluse ära võtma ja nad puhtaks pesema. Asi läks aga vastu oska. Instrktor kõiki raamatuid läbi waadates mis veel oliwad tunnisteks kaupmehed poodidest kauba kaduma minemise täiesti nende süüks ja andis seltsile nõu asja uurimise alla anda, mida selts aga teha ei võinud eespool nimetatud põhjustel, vaid endise määruse juure jäi. Ühtlasi lasti aga kauplejad lahti, nii sama ka kirjatoimetaja. Sellest ajast peale kautas ühisus usalduse nii oma liikmede kui võeraste poolt. Ei osteta enam kaup omaist poodist vaid palju tuuakse era kauplustest. Kõik, kellel raha hoiu peal ehk laenuks on nii ka, kellel osa üle 5 rub. on nõuavad tagasi. Uuest aastast 1912 kuni okt. [LK 43] kuuni on seltsi eestseisus üle 5000 rub. nii viisi liikmetele pidanud välja maksma peale üle 4000 rub linna wõlgasi vähendama. Edenemise peale ei wõi niisugusel korral muidugi mitte loota; kaup ei saa suuremal mōedul osta ja natuke haawal tuua oli suwel aga wōimalik kus mere tee lahti oli, aga talwel tuleb täielik tarbe asjade puudus. Kōike seda ette nāhes, et asi tābarasse

seisukorda läheb võttis esimees Juhanes Kruus augustikuus ennast nimetatud ametist lahti sest et seltsi liikmed poolt sugugi abistajat kätte vastu ei ulatata. Uus esimees Willem Roos kutsus nowembri kuus erakorralise koosoleku kokku et abinõusi otsida ja pankroti kõrwale hoida. Koosolek tegi otsuseks poodid ühest ära lahutada, nõnda et kolm ise seiswat ühisust saaks. Wiiri ja Lelu era konnad saatsiwad ka kohe uued põhjuskirjad kinnitusele, mis weebruari kuus ka Wiiri meestele kinnitatult ja Lelu omadele tühjalt tagasi tuliwad, sest et sisemiste asjade Minister 5 kordse wastutusega ei kinnitanud. Peale põhjuskirja kätte jõudmist lahutati kohe Wiiri pood Keina küljest lahti ja hakkas ise seiswalt töötama ja kaupleb nüüd õige heade tagajärgedega. Lelu ja Keina jäiwad ühte hea lootusega, et asi parema pööre võtab. [LK 44] 1912 ja 1913 aasta rewideerimine tõi aga ilmsiks, et tuleb juure maksta jälle 2700 rubla, mis osalt sellest tuli, et kauplused weikese läbi kaupluse pärast wähe kasu tõiwad ja osalt, et kõike kahjusi 1912 aastal näidatud polnud, mida kirjatoimetaja Riuhkrand osawasti oskas ära warjata. Kui sarnane puudu jääk pea koosolekul ette loeti, oli taga järg see, et suurem jagu liikmeid seltsist end lahti ütlesiwad, ise äranis Lelu poolt liikmed kelledel ikka weel peas mõte pesitas omale uut ühisust nõutada. Järele jäänud seltsi liikmed otsustasiwad Lelu poodi kinni panna lootes, et siis Keina poolt awitajaid käsa leidub. Kudas asi areneb näitab lähem tulewik, sest praegu kui neid ridasid kirjutam, on asi weel pooleli; kaup on weel Lelu ja Keina poodides ja loodetawast abi pole keegi ka toonud. Kooli elu 1912/3 õpi aastal. Aastal 1912 juuli kuus lahkus kihelkonna koolist wanem köster kooliõpetaja Riuhkrand ja läks Kuresaare selle sama ameti peale. Et kandidatsi ei olnud seisis koht kuni oktob. kuuni tühi. Siis määrati noorem köster J.P. wanemaks köster kooliõpetajaks ja noorema köstri koha peale Lihula kihelkonnast [LK 45] üks abi kooliõpetaja Ardi Kuuseok [?]. Õpilaste arw koolis kaswas, nagu ennegi. 1911/12 aastal oli neid 68, aga 1912/13 a. tõusis see arw 80 peale. Kooli lõpu eksami andsiwad 10 poissi, kõik Luteri usulised, kes edasi õppimise sihil meie kooli oliwad tulnud, ja kellede lootus nende suureks rõõmuks täide läks. Et küll 1911/12 aastal herra Riuhkrandi hooletusel õppimine koolis ülemates jagudes kängu oli jäänud, siiski J.P. wäsimata tegewusel sirutas teisel aastal oma haljaid wõsusi lopsakalt laiale. Kooli waranduslik seis kord oli hakatusest peale õige kurwal järjel; kroonu poolt, nagu igas poolgi palju abi ei anta, wälja arwata, mis mõni kord maja paranduseks saadi, mis aga ka wiimastel aastatel peaaegu seisma jäi. Hariduse tund

hakkas rahwa seas rohkem maad wõtma, nii et 1902 aastast peale Luteri usuliste arw koolis järjest ikka suuremaks kaswas, ja 1911/12/13 aas. 48 peale tõusis. Tasu õppimise eest oli 4 rub. talu [?] päält, mis koolile, et küll kooliõpetajatega pooleks jagati, head abi andis. Herr Riuhkrand jättis, kui kooli kassa 1912 aast. ära andis 47 rub. wõlga järele; 1913 a. sügise oli see wõlg tasutud, mis kooli juhtidelt mitte wähe waewa ei nõudnud. Pealegi jäi wisgarmoniumi eest, mis 150 r. maksis 100 weel maksta; ka seda tasuti 60 rub. ära, nii et 1913 a. suwel 40 rubla maksta jäi. Ära maksetawa summa 60 rubla [LK 46] kogusiwad kooli juhid preester B.B. ja kooli õpetaja J.P osalt kooli kassast, osalt näitemängudega; wiimastega saadi 1913 aasta talwel 45 rub. puhast kasu. [LK 46] kogusiwad kooli juhid preester B.B. ja kooli õpetaja J.P osalt kooli kassast, osalt näitemängudega; wiimastega saadi 1913 aasta talwel 45 rub. puhast kasu. Ilmad 1912 a. talwel ja 13 kew. Ilmade prohveessorid kuulutasiwad 1912 a. suwel kanget käredate ja lumerikast talwet ette ja nimelt: oktoobri kuu keskmiste päewade sees läheb külmaks mis kewadeni tuurib. Talwe oli aga järgmine: Sügisel oktoobri kuus läks küll kord külmaks, nii et kraadi klaas 10ni tõusis, andis aga warsti tagasi ja sula ilm walitses kuni januari kuuni; Januari lõppus läks ilm külmaks kuni 18 kraadi [?]. See ei tuurinud aga rohkem kui mõni päew, ning alanes 10 kraadi ümber. 5 - 10 kraadi külm walitses nõnda ühe kuu; siis läks sulaks ja tegi heale talwe tee, mis nuud poolteist ligistiku oli olnud otsa. 14 aprillil oli Paasapüha millal juba mets haljendama löi ja külma lilled õitsema hakkasiwad. Soe ilm, mis pühade ajal kuni 18 kraadi ulatas kestis paasanädala läbi. 21 aprillil keeras tuule põhja kanti ja kohe sellega muutis ka ilm wiluks nii et noored lehed puude peal kollaseks keutas [?], noore haljendawa aasale kosumise ära keelas ning seisma pani. Põllu töö sai nagu kohutatud, sest külimine, mis juba mõnel suures hoos oli seisab ning põllumees waatab rohkem murega tulewiku. [LK 47] Kuiw, wilu ja kõle aeg tuuris kuni juuni kuuni Jani s. o. pööri päewani. Sellest ajast peale läks soojaks ja wihmaseks na parajal mõedul. Heina saak on kewadise wilu tõttu wähe poolne, rukis rahuloldaw, kuna suwe wiljad weel nii weikesed on et otsustada ei tea, loodetawasti aga keskmised saawad olema. (20 juunil.) Missioneri Hiius käik 1913 aastal Et õige usulisi kogudusi trööstida, kindlustada ja mõnestükis juhatada, tegi Riia linna piiskopkonna missioner isa Joann Paawel ringsõidu Hiiumaale ja nimelt järgmiselt: 23 mail oli isa P. Pühalepa kirikus, kus sell päewal kiriku nime päewa pühitsetakse ja kaunistas selle päewa tähtsust ja Jumala teenistust oma kaas

tegewusega ja ise äranis jutlusega, milles ära seletas, mis tähendab püha olla ja kes on püha. Kuni juuni hakatuseni käis isa P. Pühalepa koolimajades ja Kõrgesaare kihelkonnas. Esimisel Nelipühi päeval oli Kõrgesaare kirikus. Teisel pühal Lellu kirikus ja surnu aial. Jutluses seletas, et on tarwis surnude eest palwet teha ja see pole mitte pühas kirjas keelatud. Kolmandamal pühal oli kõne laste ristimisest koolimajas. Järgmisel päeval kõne Waku kooli majas lunastamisest ning isa missioner sõitis jälle Riiga tagasi. Hiiumaa kaubatarwitajate ühisuse lõpp. Kui 1913 aasta kewadel Hiiumaa kaubatarwitajate [LK 48] ühisusest Wiiri osakond ära lahkus kes omale uue iseseiswa ühisuse asutas ja Lelu osakond seltsist lihtsalt wälja astus, paniwad Keina liikmed Lelu poodi kinni ja wiisiwad kauba Keina poodi kokku. Loodeti siis raha juure saada ja uue jõuga tublisti kauplema hakata. Asi ei läinud aga sugugi nii. Raha laenajaid ei leitud aga kusagilt, linnast suurkaupmeeste käest kaupa ei saadud; ainult wana kaubaga tuli edasi ajada. Sellest tuli, et kauplus suuremat sisse ei toonud. Katsuti seesmisi laenusi teha, aga ka see ei läinud korda, selle wastu hakkasiwad aga iga üks, ära nähes, et asi nii enam palju edasi ei wõi minna, oma raha kätte tahtma, mis wõla näul sees oli. Et selts maksu jõuetu oli eespool nimetud põhjustel, oliwad wõla usaldajad sunnitud seaduse teel oma nõudma, mis augusti kuus pristawi kaela tõi. Teist korda oli oksjon 19 ja 20 septembril. Kolmas ja wiimane oksjon oli 11 oktoobril. Et kül ühisuse liikuw ja liikumata warandus ära müüdi ja siiski nõuetawast summast 10 000 rub. puudu, mis kahju enamasti kõik oma liikmete peale langes. Nii lõpetas ühisus, mis üks kõige suurematest oli Hiiumaal, 5 aastase töötamise järele oma tegewuse ja sai kurwa otsa. Liikmed saawad aga oma kahjusi mõned elu aeg tundma, ise äranis Peeter Maiwel kellel üle 2000 rub. saada jäi. [LK 49] Preestri Boris Peshanitski ümbernimetus Kullama kiriku peale. 1913 a. Augusti kuus sõitis preester B. B. Riiga Ülema piiskopi Joanni juure, et Pühtitsa kloostriks endale uut kohta paluda, kust preester Tallinnasse tehase [?] kiriku peale läks. Piiskop lubanud nimetatud koha temale ka anda, kui koht tühjaks saab ja käskinud palwe sisse anda, mida paluja ka tegi. Et aga asi pikale wenis /nowebri kuuni/ tüdines isa B. B. ära ootamast ja andis oktobri kuu algul Kullama koha peale uue palwe, kust preester Hallistesse ümber paigutati, ning 15 okt nimetas Ülempiiskop isa B. B. Kullamale. 17 okt s.o. kahe päewa pärast oli aga Tallinnas uue tehase [?] kiriku pühitsemine, kuhu Pühtitsa pr. Weewo nimetati. Kui B. B. teada sai, et Pühtitsa koht tühi on, andis jälle palwe ennast sinna määrata ja saatis ühtlasi oma isa Narwa

Krenholmi kiriku preestri Wladimir B. Ü. piiskopi juure palwega poega ümber paigutada. Ü. piiskop tüdines aga ära nii suguse jandamisega ning ütelnud wanamehele:” Kui ta ei taha Kullamaale minna, siis palugu ennast Emmastesse tagasi, mis ta minuga mängib.” Ei jäänud isa B. B.-l muud üle, kui wõttis koha wastu ja asus sinna januarikuus 1914 aastal.[LK 50] Kelmi küla. Maa, kus praegu Kuriste wõi Kelmi küla asub, oli enne Emmaste mõisa põld, sest nimetatud mõisal oli siin Kuriste karja mõis. Et selle karja ja mõisa maad liig wiletsad oliwad, andis mõis nad 1882 aastast - 1889 a. ilma maata inimeste kätte rendile weikeste tükkide kaupa. Aega mööda hakkasiwad rentnikud majasid ehitama ja kindlamat elu paika asutama. Nii ilmus seie küla kuna enne muud majasi polnud kui Kuriste Tooma koht, kus metsa waht sees elas. Rendi [?] peal elasiwad asunikud kuni 1913 aastani. Jakobi päewast kuulutas Doni põllu pank kohad müügi alla, kes nimetatud mõisa ostu teel paar aastat ennem seda omandas Emmaste mõisa omaniku baron Aleksander Hõuine käest. Nii saiwad asunikud, kes aasta kolmekümne eest seie asusiwad 1913 aastast saadik omanikudeks. [LK 51] 1914 aasta suwe ilmad. Suwe oli õige wisa tulema. Külmal ja wilu oli kuni mai kuu keskmiste päewadeni: siis läks järsku soojaks, aga wihma ei tulnud kuni juuli kuu lõpuni, siis hakkas tükati müristamise wihma tulema mis aga kõik hilja oli, sest et see enam wiljale ei mõjunud, mis juba põua ja palawuse läbi pea täiesti ikaldunud oli. Rukis hakkas kewade õige lopsakalt kaswama ja kõrs oligi õige ilus, nii et harwa sarnast näha saab, aga õitsemise aeg oli juba kuiwaga ja selle tõttu jäi wälja and nii kasinaks et paljud rehest kuhu 4 koormat ülesse läks, rohkem teri ei saanud kui 1 ½ - 2 tündrit. Odrad ikaldasiwad suuremalt jault täiesti, samuti ka kaer. Kartuhwelide saak jäi kasinaks, et liig wähe alla kaswas, kuski nad ka suureks kaswasiwad. Keina kasw oli igas pool keskmine ja hea, mis sellest tuli et tarwiline niiskus weel käes oli kui soojaks läks, mis heina järsku lopsakalt kaswama pani. [LK 52] Posti osakonna awamine 1915 aastal Lellule. Enni 1884 aastat ei olnud mingisugust posti asutust ligemal Kärdat. Linna on aga 30 wersta otse teed, kui weel Suuremõisa kautu ringi sõita, tuleb oma 42 wersta. Nii kauge maa tagast posti saada, oli muidugi teada liig raske ja tüütaw, ning polnud sugugi ime, kui kirjad 2 - 3 nädalat teel oliwad enne kui Kärdat Lellule kätte jõudis. Polnud ju ka midagi nõuet posti järele: kirja sai keegi õige harwa ja mõned ei saanud aastade jooksul ühtegi kirja. Aja lehtede lugemisest ei teadnud keegi, arwati ju seda “sakste” asjaks. Nii elati ilmast pea täiesti lahus. Tuli 1884 aastal Õige usk Hiiumaale, hakkas

ka kirjanduse järele janu tõusma; küla mehed paniwad raha kokku ja kirjutasiwad aja lehe Wirulase wälja. Kuidas seda iga nädala kätte saada, tegi peawalu, pealegi pidi ka kiriku post korralikult käima hakkama. Saadi Keina walla postimehega kaubale, kes posti Keina hakkas tooma 2 korda nädalas, omalt poolt waliti siis Otsa Tõnis postimeheks 30 rub. aasta palgaga. Nii hakati posti saama kaks korda nädalas Keina wallast, aga see liht post kuna aga rahaga siiski raskeks jäi, et pidi iga kord Kärkla sõitma kui kellegile poeg suurelt maalt wõi linnast [?] juhtus seda saatma. [LK 53] Posti tarwitajate arw kaswas aga iga aastaga, nii et 1900 aastal Keina ise postkontor awati. Nüüd läks rahwal hoopis kergemaks, sai ju kõigega Keinas toime ning polnud Kärdlasse enam sõita. Posti hakati ka sagedamalt, 3 korda nädalas saama. Keina wald peasses ka posti maksult ära, tuli ju kroonu post wallamaja ukse ette. Aga teiselt poolt läks asi Lellu ümbruskonna rahwal raskemaks, sest järgmine postimees nõudis juba rohkem palka, et pidi kolm korda nädalas käima ning luteri usulised ütlesiwad ennast postimaksust lahti. “Miks meie weneusuliste ja nende kiriku posti weame” seletati wolikogus ja lükati maks üksnes Õigeusuliste peale. Posti saiwad aga ühiselt kõik ilma usuwahet tegemata. Pealegi mängisiwad luterlased postimehe üle peremeest; tapeldi, kui hiljaks jäi ja mis weel hullem 1907 a. kui wana postimehe surma pärast uus waliti, tuli üks luteri usuline naene köster P. juure süüdistusega miks “see” olla postimeheks walitud. No sai paraja wastuse, et oskas kodu minna. Aga asi ei paranenud waid luterlased lasiwad ikka Õigeusuliste turjal liugu, mis kunni 1912 aastani tuuris. 22 webruaril 1912 a. waliti uus postimees, kes aga palka juure kauples, nii et ta 78 rub aastas hakkas saama. Et see summa Õigeusulistele üle jõu läks tehti otsuseks, kas luterlaste post Keina jätta ehk aidaku kulusi kanda. Luterlastel ei jäänud muud üle kui lubasiwad aidata, kus juures aga [LK 54] suurem makse koorem siiski Õigeusuliste kanda jäi, sest walla maksu kõrwas makseti see osa mis enne wald maksis ja pärast Õigeusuliste kraesse ajadi, ning [?] makseti luterlastega ühe paljus. Kergemaks jäi maks siiski, muidu oleks maks uuele postimehele rohkem kui pool raskemaks läinud. 1914 aasta kewadel 1 martsil tuli Emmaste uus preester isa Mihail Wahter. Kui ta teada sai, kuidas posti olud on, awaldas kohe rahulolematust, et Õigeusulised peawad rohkem posti kulu kandma kuna aga luterlased palju rohkem posti tarwitawad. Teiseks pidi rahwas iga kord Keina minema, kui midagi kas pak wõi kinnitatud kiri saada ehk saata oli. Ehk kutse sedeli laskma wallas wõi kohalise preestri juures ära kinnitada et siis postimees ära tooks, mille

järele jällegi teisel päewal tarwis ilmuda oli. Et asjale kergitust tuua kutsus isa Mihail Jaani päewal rahwa peale Jumala Teenistust koolimajasse nõu pidamisele. Tehti siis Pr. hr Mihaili ette panekul otsuseks Ülemust paluda, et Lellu Õigeusu koolimajasse kroonu poolt saaks abi post kontor awatud. Umbes kuu aja pärast saadi palwekirja peale wastus, milles lubati awada kui Waimulik Walitsus lubab koolimaja ruumis [?] nimelt ühe toa selleks tarwitada. Isa Mihail muretses ka selle luba. Saadeti jälle [LK 55] uus küsimine, kui palju rahwas posti wedamise kuludest oma kanda wõtab ja kui kalliks posti wedu üle pea läheb. Paluti kroonu poolt 30 rubla abi. Walitsus leppis sellegag ning lubas 16 dets. 1914 a. uue abi postkontori awada. Et asi liig wana aasta lõpu sisse jäi, jäeti awamine 2. jan. peale 1915 aastal. Nii saame siis nüüd posti Lellu abi postkontorist ja ei tarwitse Keinasse miski posti asjanduse pärast minna. Ka maksu asjus tegi Preestri hr. isa M. korralduse: nimelt kirjutas wallamajadesse et tarwis on Õigeusulised posti maksust wabastada ja jagas maksu kõikide peale ühe tasa ära waatamata selle peale, et luterlased mõned tuld sülgasiwad, et nad enam teiste kulul elada ei saa. Teha pole aga midagi, kes tahab posti siit saada, peab ka sugu kulu kandma, olgugi et esiotsa süda sellega rahul ei ole. Kül pärast ära harjuwad. N15. Köstrite wahetus Emmastes 1915 a. 1912 aasta sügisel nimetati Lihula Petala [?] abi kooliõpetaja [??] p. Kuuseok meie kiriku peale teiseks kösterkooliõpetajaks Riuhkrandi asemele, kes Kuresaare sellesama ammeti peale läks. Suur laulu ega kooli mees Kuuseok just polnud, aga muidu oli mis ta oli. Nagu kõigil Emmastes, nii näitas ka talle palk 250 rub. aastas wäike olewat kuna ka muud kõrwalist sissetulekut midagi ei olnud. [LK 56] Iseäranis andis palga nappus ennast 1915 aasta suwe poole kibedasti tunda, kus kõik asjad suure ilma sõja tõttu poole kallimaks läksiwad ja nii selle wäikese köstri palgaga wõimata oli ära elada. Et aga kuidagi elu parandada, andis Kuuseok [?] kuus 1914 a. palwe Saaremaa Pöide koha peale; sinna nimetati aga keegi teina ja Kuuseok andis uuesti palwe, saagu kuhu tahes, et aga Hiiumaalt ära saada. Selle palwe peale nimetati teda Saaremaale Lewala koha peale 18 aprillist, kuhu ta mai kuu ümber kolis ja Emmaste kogudus ühe köstriga jäi. N16. Ilmad 1915 a. Talwel oliwad ilmad üli ilusad, nimelt: 1914 a. lõppus enne Jõulu tuli lumi keskmise külmaga, umbes 10 kraadi ümber R. järele, ja pea nii sugune oli kunni kewadeni, harwa tõusis külm ka 15 - 18 kraadini. Lumi oli keskmine, teed õige head; wõisiwad wedada kellel aga midagi wedada oli. Sõja tõttu oli kül rahwal wäga wähe metsa tööd. Kewat 1915 a. oli aga õige wilu. Jüripäewa aegu

oliwad metsad kõik täielikes talwe unes, nii et põllu töö peale mõteldagi ei maksnud. Selle pärast jäi suwe wilja külw hiljaks ja et wilu aeg edasi kestis, et edenenu kasw ka midagi. Kaks nädalat enne Jaani päewa 5 wastu 6 juunit ööse külmetas koguni mõnes kohas üles tulnud kartuhli otsad [LK 57] ära, mis, muidugi teada, põllumehe wiimase lootuse kautas, nendest midagi saada. Ka hein ei annud paremat lootust. Kus kõrgemad heina maad on, oli wähegi näha, kuna madalamad maad täitsa haledas seisukorras oliwad, nii et wikati üsna rahuliselt talwe korteris lubasiwad puhata. Loomade rekvideerimine Juuni kuu wiimaste paewade sees wõeti Hiiu saares kroonule loomi sõja tarwituseks. Hobused mis paremad oliwad, läksiwad pea kõik; hinnad oliwad 110, 170, 235 ja 270 rubla. Kõigest Lello külast läks 9 hobust. Kohe hobuste järele wõeti sarw loomi. Igasse peresse jäeti 1 lüpsi lehm järele, mis rohkem oli wõeti ära. Hinnad oliwad keskmised. Keegi ei nurisenud loomi kroonule andes, sest iga üks teadis ja tundis oma kohut isamaa wastu. Räägiti: “Meie tahame, et meie soldatid peaksiwad heasti toidetud saama, aga millega kroonu neid toidab kui meie ise liha ei anna; oleme kõigega rahul, kui aga kurja waenlase peale wõidu saaks.” 7 - 8 augustil 1915 a. wõeti noored mehed, kes 1896 aas. sündinud teenistusse; ka üksikud pojad läksiwad teenima. 19 aug. tuli käsk kiriku kellad maha wõtta ja ära saata. Meie kellad saiwad saadetud Tihwini kloostri Nowgorodi kubermangu. [LK 58] N17. Postijaoskonna awamine 1916 aastal. 1916 aastal muudeti pea kõik abi posti osakonnad, s.o. need, kus ainul wallamaja wõi mõnes muus asutuses wõi koolimajas keegi nõnda nimetatud asjatoimetaja posti peale pakkisi, kinnitatud kirjasi, raha kirjasi ja muud wastu wõttis, wälja arwatud raha kaartid /переводы/ ja järel maksuga pakid, posti jauskondadeks. Ka niisugune abi posti osakond asus meie Emmaste õigeusu koolimajas mille juhatajaks köster-kooliõpetaja J. Padu oli. Nowembri kuus 1915 a. sai kohalik preester M. Wahter posti walitsuse poolt kirja järgmise sisuga: Kas oleks passilik Lello posti osakond posti jaoskonnaks ümber muuta, kas saaks sell korral kusagilt kohalised ruumid, ning kas rahwas wõtaks kuludest muist oma kanda? Preester wastas nende küsimiste peale järgmiselt: posti jaoskonda ei maksa seie meite arwates mette awada järgmistel põhjustel: 1, ruumisi iseäralisi selle jaoks pole ja waewalt wõtaks praegusel raskel ajal keegi oma peale neid ehitada. 2, see asutus tooks kroonule ainult kasude asemele kahju, sest kulud nagu teada, lähewad 2000 rub. ümber kuna aga tulud waewalt 1000 rub. wälja teeksiwad wõi weelgi vähem. 3, Rahwa poolt ka suurt toetuse

lootust pole, ainult see 75 rub. aastas mis nüüd maksetakse jääks edasi. [LK 59] 15 detsembril sõitis Keina posti ja telegrahwi jaoskonna ülem Trull kohale, waatas ruumid järele ja tunnistas võimalikuks posti jaoskonna ajutiselt kooli majasse awada, kui praegune abikontori juhataja jaoskonna juhatajaks edasi jäetakse. Uue aasta laupäewa õhtu tuleb kott mitme suguste plankide ja raamatutega kohale, adressi all: Тамаринскому почтовому отдѣленію. Mõtlesime koguni eksituse olemat, sest meile tuleks ju Леллоскому почтовому отдѣленію, aga pärast selgus et ka nimi muudetud oli: Jällegi küsimus, mis otstarbel nime muudeti? Ka sellele saime jälgile. Keina posti ülema naene astus 1915 a. suwel Õigesse usku ja wõttis omale nime Tamara ning tema palwe peale nimetatud meie posti jaoskond järgmise nimega, mis see muidugi oma naese mälestuseks palus teha. Jaoskonna ülemaks nimetati keegi Владимиръ Димеранъ ja posti ametikohuse täitjaks endine juhataja kösterkooli õpetaja J. Padu, posteljoniks tema wend A. Padu. Kojamehe koht awati ja nimetati Mihail Tatter sellesse ametisse 1 maist 1916 a. Nii töötab praegu meie Tamarino posti osakond /8/IV 1916/ N18. Köster Tatter meie koguduse peal Peale köster Kuuseoka, kes, nagu eespool tähendatud 8 mail 1915 a. Lewalasse läks, nimetati Boris Tooma poeg Tatter, Mäemõisa ajutine köstri kohuste täitja, oma palwe järele Emmaste köstri ameti kohuste täitjaks. 1916 a. weebruari kuus lõppus läks [LK 60] ta Keina posti ja telegrafi jaoskonda posti ja telegrafi ametit ära õppima ühtlasi köstriks edasi jäädes. Juuni kuu 6 nimetati ta, kui selle kohase eksami oli ära annud, Kärkla posti ja telegrafi ametnikuks, kuhu ta 12 juunil kohale kolis ühtlasi ka sellest päewast saadik köstri ametist lahti wõttes. Kirik on nüüd siis jällegi ühe köstriga. 15 juunil 1916. No 19. Talw 1916/7 a. Tänaawu aastase talwe wõib ühe kõige käredate hulka meie maal lugeda; ühes sellega on ta ka üks kõige pahematest teede poolest. Sügisel juba nowembri kuus sadas lumi sula maa peale maha, mis [?]. Juba selle sama kuu lõpu poole hakkas külmaks minema, nii et kraadi klaas mõnikord juba üle kümne pulga alla nulli langeb. Detsembri kuus on ju külm tükati 15 - 18 kraani; Jõulu pühade aegu on juba kaunis sügaw talw 20 - 22 kraadi külmaga ja Issanda ristimise pühal näitab klaas koguni 25 kraadi, nii siis olime sunnitud Jordanit kirikus tegema. Peale pühi tuleb lund weel juure nõnda, et tükati läbi pääsmataks teeb, sest lumi on sula maa peal ja kohati 2 arsinat sügav. Külm waheldaw ajuti 30 kraadini tõustes harwa ka kuni 6 - 7 kraadini langedes martsu kuu lõpuni, ilma et mõnes kohas põllu wäljadki mustama lööks. [LK 61] No 20. Walitsuse pööre meie pool. Juba

wanast ja õige wanast tunti walitsuse wastu midagi umbusaldust, nagu sakslaste poole hoidmises, nende kaitsmises ning neile eesõiguste andmises ja n. e. Kõik ootasiwad asja seisu korra parandamist. Siiski seisis aga arwamine, et ega walitsus tea kuidas mõisnikud siin toimetawad, kui ta teada saaks, kül ta palju parandusi ette wõtaks. Selles mõttes annabki Lello küla 1903 aast. Tolle aegse Ministrile /sisemiste asjade/ [?] palwe kirja, et ta meie rasket seisu korda katsuks parandada, ise äranis rentide asjus, sest selle all ägas küla iseäranis raskesti. Selle tagajärjel tulewad uurimised ja kohtu käimised näitasiwad aga selgesti, et tuul koguni teisest küljest puhub: walitsus teab kõik, aga lihtsalt kaitseb ka kõike seda. Teadmata missuguse karistuse alla Lelo mehed oleks langenud, oleks mitte Wene Jaapani sõda 1904 aastal alganud, mis kõike sisemist sundis kord nagu unustama. Selgesti jõuti kõike seda kupatist arutades otsusele, et talu inimesel ei maksa walitsuse poolt midagi oodata waid ole sellega rahul mis sinuga tehakse ning orja edasi laulu salmi meeles pidades: kes on loodud orjama, see orjaku hea meelega. 1905 a. tõstawad rahwas uuesti pead ja annawad mõisnikudele märgu kirja rendi olude paranduse asjus, aga ka sellelegi järgnewad kohtud, sest rahwas mässab, kuigi [LK 62] mässu wõi wastuhakkamise mõtet kellegil polnud, mis walitsuse wastu oleks sihitud, nõudmised kandsiwad kõik kodanlist laadi. Et üleüldse Hiiusaares mingi korra ega seaduse rikkumist küll ette ei tulnud, kaebati siiski paljud sõja wälja kohtu, nagu politika süüdlased. Kohus ei leidnud küll midagi politikalist ja asja arutamine läks lihtsalt rahukohtusse, kus mehed wabaks mõisteti, aga seisukord jäi ka endiseks ega wõetud mingi nõudmiste täitmisi ega parandusi ette, muud kui ole wait ja kannata. Nüüd, suure ilma sõja ajal tuleb korruga niisugune põrutaw pööre, et oma silmi ega kõrwi keegi esialgul uskuda ei tohi ega saagi. 28 weebruaril 1917 a jääwad ajalehed, mis Peetrogradis ilmuwad korruga tulemata, ei tea mis pärast. Seal teab posteljon rääkida, et linnast tulejad jutustawad mässu üle mis Peetrogradis ja osalt ka Tallinnas lahti pääsenud, mis seal aga üleüldse sünnib ei tea keegi. Järgmise postiga tulewad juba kuulujutud, mida iga tahes salaja kõrwade sisse sosistatakse: streik olla politikaline, kaunis laialdane na ütelda rewolutsion; Keiser olla juba troonilt ära astunud oma wenna Mihaili kasuks ja n.e. Keegip tohi aga awalikult mõteldagi seda enam rääkida, kõik see käib sosinal ühest kõrwast teise. Kõik on aga üle väga ärewuses, mis see kõik on, kas wõimalik wõi wõimata, kas ilmsi wõi unenägu ja kui tõsi on, mis siis tuleb ja saab. Kõik elawad niisugust põrutawat aega omas

sisemuses üle, mida võimata on sõnadega välja ütelda. Iseäranis arutas igaüks omas südames küsimust: kui keiser tõesti ära astus, mis tuleb [LK 63] siis, sest keisriga olid ju kõik nii harjunud, et ei mõistnudgi riiki ilma selleta ette kujutada. Aasta tuhandete jooksul oli nii kindlaste luusse ja lihasse kasvatatud, et nagu maja ilma peremeheta ei või olla ega kosuda, kogudus ilma oma pea Kristuseta, nõnda ei või ka riik ilma keisrita korda saada keda Jumal ise on valitsema pannud. Jälle paar päewa edasi ning saabki selgeks, et keiser on troonist lahti ütelnud oma wenna Mihaili kasuks, kes seda wastu ei võta. Selle tagajärjel võtab Riigi Wolikogu walitsuse ajutiselt oma kätte kuni uus walitsuse kord ja walitsus ametisse astub. Kõik ehmatasiwad ära, tundsiwad tühjust ja koledust, nagu sell korral pere lapsed tunnawad, kui tubli pere isa ära sureb, kelle peale lapsed kõik oma tulewiku kõige paremad lootused paniwad, tema tubliduse, aususe, tarkuse ja Jumalakartuse sisse uskudes. Warsti läks aga kõik ehmatas üle, kui ajalehed ära wisatud keisri süüd awalikuks tegiwad, nimelt kuidas ta oma wastase riigi Saksamaaga, naese mõju all olles, sala sõpruses ja ühenduses seisis, sinna sõjalist abi andis, sõjawangid tagasi saatis ja n.e. Kõigil sai selgeks, et niisugusel wiisil poleks edasi saanud. Kõik keisri tarkus, ausus, Jumala ning isamaa armastus saiwad nüüd korraga selgeks, et see polnud muud kui pettus ja wale mis rahwale sisse tuubiti küll kirikutes, koolides, küll kohtudes ning igal pool kätkest hauani. Oliwad nii paar nädalat edasi läinud, ei tulnud [LK 64] kellegile enam meelde keisrit troonile tagasi soowida, wait kõik oliwad rõõmsad, et kord orjakütkeid, mis rahwast aasta sajad rõhunud, kord katkesiwad ja inimeste silmad lahti saiwad. Nüüd on jälle suurem lootus sõja wõidu sisse, kuiggi rewolutsion hiljaks on jäänud, nagu sakslased seletawad, aga loodame kindlasti et kõik pole weel mitte kadunud waid riik tuleb Jumala abiga wõitjana koledast ilma sõjast välja. 25/V 1917 aastal. No 21. Esimene kogudusest välja heitmine. Esimene koguduse liige, keda meie Emmaste õigeusu kogudusest välja heideti, oli Andrei Padu, keda selle pärast välja heideti, et ta õigust nõudis. Asi tuli järgmisel põhjusel: Kui 1916 aastal 1 jaanuarist koolimajasse posti osakond awati, andsiwad endid posteljoni kandidatideks üles Juhan Weel ja Mihkel Tatter; pool naljatades oli seda teinud ka köstri wend Andrei Padu keda preester aga mitte kandidadiks pole wõtnud et teised enne oliwad rääkinud ja Juhan Weel iseäraline preestri armualune oli. 1 jaanuaril sõitis Keina posti-telegrafi jaoskonna ülem Trull kohale Tamarino posti osakonda awama ning muu seas kutsuti ka Weel preestri posteljoniks

wannutamisele: seal tuli aga wälja et Weel kui ka Tatter wanaduse pärast ei wõi saada wõetud posti [LK 65] teenistusse, seadus ei luba üle 35 aasta wanuseid wõtta. Nüüd saadeti A. Padule kiir käsk järele ja kutsuti preestriks, kus talle posteljoni kohta pakuti. Padu wõttis koha wastu, sest muidu kardeti posti osakonna kinni panemist, et kedagi saadawal polnud, kes posteljoni ametit oleks igatsenud; kuigi neid Luteri usuliste hulgast ehk oleks saanud, neid ei wõtnud preester arwesse. Nõnda teenis Padu posteljoniks kuni 1917 aasta kewadeni. Nii sama J. Weel posti wedajaks. Nimetatud aasta talwel läks Weel Keina posti kojameheks ja seadis posti poisiks oma sugulase [?], kes aga kewade ära läks, et Weel talle palka ei tahtnud maksta wõi karjase palka pakkus. Posti sõitma seati preestri juhatusel Weeli weike 14 aastane poeg. Talwe põlwes kannatas posteljon seda weel kuidagi wälja, aga kewade, kui juba automobilit sõitma hakkasiwad, awaldas posteljon soowi kedagi tugewamat poissi posti wedajaks saada. Posti ülem Lempo oli asjaga täieste nõus ning palus Weeli omale tugewama ja, nagu seadus ja tema kontrakt nõuawad 18 aastase poisi posti sõitjaks muretseda. Selle wastu astus aga preester M. Wahter üles ning ilmus teise hommiku kontoris Padu kallale, et see olla mässaja ja ei olla tema teadmistega rahul, mis sellest olla kui pois noorem on kui õigus, ning pani Padule nõudmise ette ära minna, sest tema polla hammu temaga enam rahul, sest et ta Weeli wastane on. Mis puutuda kontraktisse, siis wõida ju see paberil [LK 66] seista; ega seda nii akurat tarwis täita pole. Posteljon seletas, et on ju preester ise temalt wande wõtnud õiguse eest seista wiimse were tilgani nüüd nõuab aga wande murdmist mida tema aga mitte teha ei wõi Jumalat ja seadust austades ja kartes. Teiseks, kes wastab selle eest, kui lapse käest õnnetus teel juhtub, ehk kui keegi kaebab, et seaduse wastaselt kroonu postiga toimetatakse. Kõik need seletused jäiwad preestri poolt tähele panemata ja andis nõudmise sisse posti walitsusele, et Padu peab saama lahti tehtud ehk teise kohta üle wiidud. Padu andis oma kaitseks teise. Nüüd kutsus preester koguduse koosoleku kokku, kuhu umbes 40 naest ja 4 - 5 meest ilmusid, ning iga suguste waledega ajas asja nii, et Padu kui preestri peale wale kaebuse tõstja ning mässaja kiriklisele karistusele mõisteti, muidugi preestri kannu poiste kaas tegewusel. Padu ei heitnud aga sarnase otsuse alla ning nõudis kohtuliku uurimist, kus asi erapooletult ja õiglaselt üle kuulatakse. Tehti 10 nädalane tähtaeg, aga juba 3 nädala pärast kutsuti uuesti koguduse naesed kokku, kuhu see kord 25 inimest oli ilmunud. Jällegi nagu esimeselgi korral, preestri ja ta armualuste tungiwal tegewusel lükati posteljon Padu

kogudusest wälja, et julgeda preestri ja tema määrustele wastu hakata, sest mis preester teeb, see olla kõik tingimata hea. Ühtlasti anti posti walitsusele [LK 67] preestri poolt nõudmine, kas posteljon Padu ära teise kohta saata või temale selle pisikese putka / pool kooliõpetaja tuba/ eest 400 rub. üüri maksta iga aasta. Preestri poolt nõudmine, kas posteljon Padu ära teise kohta saata või temale selle pisikese putka /pool kooliõpetaja tuba/ eest 400 rub. üüri maksta iga aasta. No 22. Suur torm 1917 a. 26 juulil 1917 a. käis kange keskhommiku torm siit läbi, mis kaunis kitsal piiril oli, nii et Harju külas ja teisel pool Männamal midagi sellist pole olnud. Tulime Mihail Saartiga Aadma mõisast ja olime Kuriste ja Aadma wahelisel heinamal umbes kell 3 ¼ peale lõunat. Järsku tõusis kange äikesega paks must pilw ja ei wältanud üle 10 minuti kui juba meil käes oli. Jõudsimme õnneks ühe küüni juure kuhu sisse meie ei julenud minna, et wälg ühte wahest pidamata nagu säras ja müristamine ei waikinud, nii et wahet sugugi polnud. Wihm, torm ja müristamine, puude murdumise ragin ja küüni raksumine kokku sünnitasiwad kõrwadele midagi hirmsat lahingu sarnast. Ilm oli nii pime ja wihm nii paks et üle kahekümne sammu enam midagi ei näinud. Poole tundi wälgatas niisugune koledus, siis jäi jälle ilm päris ilusaks, päike hakkas paistma ja näitas nagu poleks midagi olnudgi. Kodu jõudes nägime, et oli maha murtud palju suuri puid, mis pooleks, mis juurikatega ülesse tõmmatud; põllu ja õuede aiad lamawad sirewile; katused majade peal [LK 68] osalt ära kistud, osalt segamini kisatud, mõnedes kohtades kogu lattide ja sarikatega. Ühe puu [?] weski wisanud tuul tükis jalaga ümber. Kõik ümbrus kujutas nagu lahingu platsi mis mitme päewast waewa ja tööd nõudis enne kui wähegi endine nägu ja olek korda seatud sai. No 23. Saarte langemine. 1917 a. suwel hakkas kogu sõja aja kohta kõige suurem kartus meie saarte elanikude seas maad wõtma sakslaste tuleku üle, millele Riia langemine iseäranis põhjust andis, nüüd polnud ju miski toetuse punkti enam ees, waid esimene hüpe, kui see neil korda läheb, näitab saarte elanikudele need kardetawad wõerad ära; seda teadis iga üks ja walutas südand. Sui läks siiski mööda, ilma et oleks midagigi olnud. Jõudis kätte sügis ja kõik hingasiwad juba kergemalt, et ega ta tänawu enam tule. 29 septembril kell 7 hommikul kuulduwad häkitselt südand lõhestawad suurtüki paugud Sõru poolt, mis kõigil luust ja lihast läbi lõikasiwad, on ju nüüd käes, mida nii kaua kardetud on. Nii oligi: esimeste kogu paukudega lasti patarei puruks, sest saksa laewastik oli öösel umbes 4-5 wersta peale ligidale tulnud. Esimese hädaga jooksiwad patarei madrused kõik laiali nii

et kell [?] ümber oliwad juba Keinas, kust appi tõttaja [?] **[LK 69]** jala ja suuretüki wägi nad tagasi sundis minema. Selle päewa pommitamist enam ei olnud peale üksikute paukude laewade wahel. Nii sama rahulikult läks mööda 30 sept. Ainult mõni saksa madrus olla maal käinud, sest et wene wägede poolt mingi takistust ei tehtud. Kõle lahing algas laewade wahel 1 oktobril. Wene laewad tungisiwad Muhu poolt peale, oliwad sunnitud aga taganema saksa ülewõimu ees. Selle õhtu saiwad posti asutused juba käsu ewakueerimiseks, ja ühtlasi saadeti rahwas Tohrist kuni Harjuni kodust ära metsa poolsetesse küladesse. 2 oktobril oliwad Muda, Ligema, Kuriste, Taterma ja Lello külad sõja põgenejaid kubinal täis, mõnes peres 2 - 3 perekonda. Rahwas jooksis muidugi kõik oma warandust saatuse hooleks maha jättes laiale ja et seda wäga palju kaduma läks, on ju loomulik. Sell päewal hakkasid saksa wäed kindlamalt maale tulema, aga õhtuks läksiwad laewadele jälle tagasi, sõnumiga wene wägede poolt wastu hakkamist karta pole, sest need jooksiwad ilma et oleks katsunudgi wastu panna laiali kõige esite töö rood, selle järele ka teised. Ainult weike osa hakkas wastu nii et mõni sakslane wigastada sai ning paar tükki surmaga. Wene laewastik hakkas siiski tugewasti wastu; 1, 2, 3 ja 4 oktobril oliwad laewade wahel Soela wäinas wihased lahingud; pommitamine algas iga hommiku kell 7 ja lõppes lõuna paiku. Põhja olla lastud tükki 15 saksa ja 5 wene laewa. **[LK 70]** 4 oktobril hakkasiwad sakslased kaunis kindlasti maale tulema, seda enam weel et wene omad taganema hakkasid ilma suurema wastu panekuta. Kõige esite jooksis töö rood laiale, selle järele ka teised; 4 okt. õhtuks oli liin juba nii tühi, et ainult polgu ohwitserid ja 23 soldatid paigal oliwad, kõik terve polk jala wäge, kolme patarei madrused, polgu suuretüki wägi ja muud oliwad metsadesse jooksnud. 5 okt. hommiku pimedas sõitsid [?] esimesed wene sõjawäed Heltermalt Haapsalu ja nii tuuris see ülemere wedamine kogu selle päewa. Kes selle päewa maha jäiwad, langesiwad sõja wangideks. Nüüd oli sakslane saares täieline peremees ja wõis wabalt talitama hakata. Algas siis ka hoolas rüüstamine. Saksa soldatid 4 -5 meest parteis kihutasid perest peresse, külast külasse ja wiisiwad ära mis kaasa wõis ja kõlbawõtta nii kui sead, lambad, kuked, kanad, paremad riided, jalanõud, liha, wõi, suhkur, petroleum ja muud: Kes wastu julges hakata, sai püsi pära ehk piitsa. Et igasse peresse [?] oliwad kaartid kaasas ja nii leiti ka wiimased metsa nurga kohad kätte. Nii sugune rööwimine tuuris üle nädala aega. Niisugune rööwimine jäi siis küll seisma, aga siis algas seaduslik wõtmine wõi parem ütelda **[LK 71]** rööwimine: hobused

kõige wankrite ja riistadega wõeti ja mindi; mõni harwik sai oma weel kätte. Siis nõuti heinu, õlgi, liha, puwilja ja mis aga on; küit küidi [?] järele oli rahwa rõhumiseks. Meie Kuriste koolimaja juures oli 34 sülda puid, kõik lasti ära wedada ega maksetud nende eest koolile poolt pennigi; pärast asus weel sõjawäe laatsaret sinna sisse ja kool saadeti külasse, esite Kuuse Peetrile, siis Pendile. No siis põletati kooli õue aiad wiimase pulgani eest ära, nii et wärin tuleb peale kõike seda pilti nähes. Weel oli wähe, nüid ajati kõstri perekond majast wälja, mine kuhu tahad ja pandi preestri proua ta korterisse, keda pärast ka ära Saaremaale saadeti. Nii läks kuni jaanuari kuu läbi weel. Weebruari kuu esimestes päewades, hakkas kuulu juttusi liikuma, et saksa sõjawäed minna ära. Oh mis suguse kirjeldamata rõõmuga seda oodeti, et kord ometi nendest kutsumata rõõwlistest ära pääseks, kuigi lootus weel weike oli, sest peremeesteks jäid nad ju ikka, kui küll suur rüistamine wõis vähemaks jääda. Jõudiski see õnnelik päew kätte, kus saartest wälja mindi, aga ühes wiidi jällegi suur hulk hobuseid, sest kõik sõjawägi läks kohalise rahwa kulul ära. Lello külast wõeti 19 hobust nii et mõnele ühtegi järele ei jäänud, nagu Wiitale, Pendile ja mõne teisele. Wälja maksust polnud [LK 72] muidugi juttu, tulewad ju Haapsalust tagasi waletati rahwale, kuna tagasi ühtegi aga ei tulnud. Nüid lubati tasu maksta, aga ka see jäi meelituseks, muud kui wõetakse edasi: nii nõutakse iga lehma pealt 32 [?] wõid aastas, iga lamba pealt 2 [?] willu, siis raua jätiseid [?], sarwe, kummi riidet kunni kaltsudeni ja üle pea kõike mis loodetakse rahwal weel olewat. Saksa kuulus kultura seisab selles, et koolid wanast wiisi rahwa kulul käiwad, ainult endise wene keele asemel saksa keel. Kõik rahwas on surmani ära kurnatud ja iga üks ootab suure ütle mata igatsusega, ka sakslaste ootajad, et kord nad siit wälja aetakse, sest hirmus on ette kujutada, et sakslane siin olema jääb, sest nüid saab juba igaüks aru, et see wana 700 aastat orjust jätkab. Kõigile tungib sala rõõm rindu, kui mõned lendurid näha on mida mitte saksa omadeks ei peeta, nagu aprilli kuu esimesel poolel, kus iga päew 2 - 4 arwatawasti wõerast tuid [?] näha oli. Weel suurema rõõmuga teretakse iga üksikut suurtüki pauku merel, kuigi see miini lõhkemine on. Aprilli wiimases pooles keelati ära üle kella 9 õhtul käimine, Inglaste tulekust rääkida ja üle pea midagi sõjast wõi sakslastest kõneleda muud kui nende wõitudest ja neile kiidu laulu laulda. [LK 73] Kes selle määruse wastu eksib langeb kange trahwi alla kunni 300 margani, ehk 5 aastase sunni tööni. Rääkida pole ka midagi; aja lehti ei saa üle Kuressaare Teataja, üks paroni wälja antud leht, mis saksa kiitusest, wõitudest ja

määrustest ainult kubitseb, tõe tera aga seal ei leia. Posti ühendust kellegiga ei ole, nõnda et saar 100 aasta eest olnud päewadesse tagasi on läinud, kus midagi ei teatud, kas seal pool merd maailm on üle saksamaa wõi ei, kust meile rööwliid ja määrused tulesiwad. Millas need kannatuse päewad kord lõppewad ja Jumal meile jälle kergendust mõne teise riigi läbi saadab, teab tema ise üksi; annaks see aeg mitte liig kaugel poleks, muidu nõrkeme ära. No 24. 1917/18 talwe. Tali oli nagu sakslastele sell aastal loodud sest kui Jumal ühte nuhelda tahab tuleb ta teisele abiks. Sügisel septembri ja oktobri kuudes tõusis merepind seitse jalga harilikust kõrgemale, mida keegi wana inimene näinud pole, ja nii wõisiwad waenlase suured sõja laewad Sõru wäina sisse asuda, mis muidu [?] wõimata oleks olnud. Siis seisis ligi [?] aeg ligi Jõuluni. Jõulu ümber wana [?] **[LK 74]** järele sadas koledasti lund, nii et see 3 - 4 jala paksuselt maad kattis. See sulas aga warsti jälle ära ning tuli külm aeg. Siis walitses kaunis külm aeg, 18 - 20° jaanuari lõpuni, millas ilmad jälle kaunis pehmeks läksiwad. Maa ja mere teed oliwad nii head ja ilusad et weebruari kuus, sakslased jalgratastega ja automobiilidega üle mere Hiiumaalt Tallinna ja sealt Narwa sõitsiwad. Sakslaste saarte pealt ära minek oli elanikudele üli suureks kergituseks; nende siin oleku ajal oliwad hobused, mis weel järel oliwad, pea ühte soodu küütis, siis pidi heinu, õlgi, wilja, liha, mune, willu ja n.e. antama, kõige selle juure weel see arwata, mis rööwi wiisil wõeti. See kõik jäi sõjawägede ära minekuga pool tagasi, kuigi ära ei kadunud. No 25. Kursused Keinas. Mai kuus käsutati kõik kooliõpetajad Keina kiriku mõisa kursustele, et kohaseid kooliõpetajaid ette walmistada, nagu kiideti. Paljudele, iseäranis õigeusu kõsterkooliõpetajatele ja rohkem Eesti waimu Lut. kooliõpetajatele lõikas sarnane käsk küll südamesse, aga mis teha jäi, sest leiba tahab ju saada ja teenida, ning muidu mine koha pealt ära. No oliwad need kursused küll kohaste kooliõpetajate ette waltused [?]: õpetajateks oliwad Kohalik pastor eht sakslane ja keegi soldati mundris sakslane “her inspektor,” nagu teda nimetati. Kõik kursuste õpekawa polnud muu kui saksluse ülistamine, saksa ideali istutamine ja kaswatamine, saksa laulude pähe tuupimine ja n.e. Ühe sõnaga püüe kooliõpetajaid ümber saksastada, kes siis pärast häid orje mõisatele walmistaksiwad. Tõesti tuli teina kord hambad ristis kannatada kui Eestlasi, wenelasi ja liiduriikisi laimati ja endid kiideti. Kõik hea tuli ju ainult Berliinist kuna muu ilm poolt pennigi wäärt polnud. Sarased ette walmistused tuurisiwad kewade 4 ja sügisel 5 nädalat, lubades kõikidele wanadele õpetajatele nende endised kohad tagasi anda, kes

kursustel oliwad. Tuli aga sügise kohtade andmine, kujunes asi koguni teisiti ja anti kohad meelsuse ja saksa truuduse eest, nii ütelda meestõttu [?] ja kuidas keegi oskas wõid ja mune maksta. Nii pidi Rebaseselja kooliõpetaja Magus [?] kohast ilma jäetama, et palju eesti waimu mees on. Emmaste Õigeusu köster J. Padu jäetigi sell põhjusel kohast ilma ja koht anti Kõrgesaare, hästi saksa meelsele ja igapidi nende pai lapsele, preestrile Kosma Laredeile, et wiimane küll päewagi kursustel ei wiibinud, waid sellewastu iga nädala paar sõitu Kärkla “Landopmani” juure tegi proua kaasas tõlgiks. [LK 76] Kõik suwe pasundati suurte koolide üle, mis pidi saarele saama awatud. Nimelt pidiwad kõrgemad kooli saama Kärdlasse, meile Kuriste, Kurisse ja Puskile. Enam aeg sügise poole läks, kahanesiwad ja kuiwasiwad lubadused kokku, ning koolide algul jäiwad ainult waesed küla wõi walla koolid järele kus õpetus ilma miski õperaamatuteta algas, kuigi neid tuhanded eksemplärid lubati saksamaalt kuua. Kooliõpetajate palgad kui ka muud kulud määrati täiesti kohalise rahwa kanda, kuna õpetajate ametisse nimetuses ega muus asjus wiimasel midagi ütelda ei jäänud. Niisugused oliwad siis kiidetud saksa koolid. Kuigi kõigest wäest püüti oma seisukohta warjata, nagu Elgulandi [?] saare langemist ja muud, aga siiski tungisiwad õiged teated läbi udu rahwa kõrwa ning andsiwad lootust, et aeg ligi tuleb, kus neist werekoertest kord lahti ehk saab, mida ära ütle mata igatsusega oodati. Ja tõesti aeg tuli, sest wanasõna ütleb ka: koer haugub seni, kuni wõeras tuleb. 17 novembril lasti kõik koolid korruga lahti, ja kui kooliõpetaja Laredei käest küsiti, mis selle ootamatuse põhjus on püüdis see kõigest jõust tõtt warjata seletades, et kõik haiguse pärast sündiawat. Kui nende ridade kirjutaja katsus kord nimetada, et [LK 77] asi ehk saksa wõimu kadumist meie maalt tähendab, sai L. õige äredaks, seletades et miskist õigust ei olewat mull ausat walitsus kahtlustada ega wales süüdistada. Ometi jäiwad sellega saksa kiiduwäärt hariduse hallikad jäädawalt kinni ja asemele astusiwad Eesti omad koolid. Meie Emmaste õigeusu kooli peale waliti jälle endine sakslaste poolt tagandatud kösterkooli-õpetaja J. Padu tagasi ning saksaaegne Laredei pidi taganema. Et aga koolil aine line jõud puudus sakslaste rööwimise põhjusel jäeti kool Muda kooliga ühes töötama nagu saksa ajalgi, et sell moel kütmine kergem on. No 26. Preester Mihail Wahter. Üks äredawaimulisematest meestest oli Emmaste koguduse peal preester Mihail Wahter. Esialgu oli ta walus endiseid preestrisi süüdistama laiskuses ning pidas suure usinusega õhtukõnesid küll kodus küll külas, kus aga ruumid wähegi seda lubasiwad. Nimetatud

õhtukõned kubisesiwad alati teise usuliste salwamistest mille tõttu ta nii rahwaga kui teise usu esitajatega tugewaste wastuolusse sattus. Ühtlasi kaswas tüli ka saksa elemendi ja tema wahel alati, sest tema lipukiri oli “mida rohkem ma neid saksu ja teise usulisi sõiman, seda tublim mees ma olen, ega nad mind preestri kohast [LK 78] enam ära ei saa, et posti ameti küll ära saiwad. Tuliwad aga saksa wõimud meie maale ja anti walitsuse asutustele ewakueerimise käsk, oli Wahter esimene mees wälja kolima naest ja lapsi seie jättes saatuse hooleks, et küll alati jutlustas oma kogudusega ühes ära sõita ehk lahutamata surra kui õige karjane ja mitte palgaline. Kui aga hädaoht ähwardas oli kõik kogudus ja pere unustatud, et aga nahka peasta. Talwe elas Wahter Setude maal üle ja kewade laskis ennast Priipalu koguduse peale preestriks walida. Mai kuus 1918 sõitis seie oma perekonda ära wiima, ei läinud aga mitte kohe ära waid jäi wähe wiiwitama et mõnele oma wihamehel kätte maksta. Oodati teda ju ammu saksa partei poolt, kellede hulgas Emmaste paron Aleksander Honingen Hüüne ja Waemla Pahlen ees otsas oliwad, ja ei lastudgi enam minema. Juuni kuus aresteeriti Wahter oma korteris ja wiidi Kuresare ja sealt Riiga kus ta 1 ½ kuud ühes politika süüdlaste hulgas kinni peeti kuni tall korda läks ära karata ja wene maale kolida. Jaanuari kuus 1919 ilmus korruga M. Wahter Emmastesse, aga et J. Prooses juba wahepeal seie preestriks oli walitud ja tall ka siin palju wiha mehi oli hakkas omale teist kohta [LK 79] nõutama. Kandidadi puudusel ja praosti abil sai ta küünla kuus Pühalepa koguduse peale walitud, kuhu ta märtsi kuus kohale kolis, nii et Palmi puude pühal esimest korda seal teenis. 1914 a. Palmipuude pühal teenis ta Emmastis esimese teenistuse ja 5 aasta pärast sell samal pühal Pühalepas ja nii oli ta siis tähendatud aja Emmaste preestri nime sees, kuigi ta 3 ½ aastat kohal teenis. No 27 Mõned wanad kombed Hiiumaalt. Naesewõtmine. Kui noormees silma mõne ilusama neiu peale oli heitnud, hakkas ta ööseti ta juures magamas käima. Et asja wõimaldada, magasiwad tüdrukud wäljas maja- wõi aida otsa ehitatud nõnda nimetatud tüdrukute kambrites. Muidugi hoiti asi esialgu salajas, vähemalt wanemate eest. Tuli nüüd ette naest wõtta, siis wast teatas noormees wanematele, et selle ja selle neiuga olla tall lähem tutwus. Harwa tuli ette, et wanemad wahele astusiwad, harilikult oli noortel inimestel täieline wälja waliku wabadus. Pere tütre ehk popsi neiu wahel wahet ei tehtud. Ka rikkuse kohta oli wana sõna: Naese rikkus ja koera sõnnik on ühes hinnas. Mõlemad kombed on praegu Hiius täiesti maksetawad, mille tõttu õnnetuid abielusid õige wähe ette tuleb. Pruudi wanemad

saiwad tütre nõust ta enese läbi kuulda, sagedasti ka tuli wäimees poeg häki ootamata. Kui teada oli, millas esimeste wiinadega kosja tuldi, mind õhtu wara magama [LK 80] aga tee ukse eest kuni pruudi wanemate woodi juure kõik sugu takistusi üle külwati; sinna pandi istmed kummuli, wõrgu hargid küljeli ette j.n.e. nii et tuleja ilma tuleta kuidagi edasi ei pääsenud. Oli noor mees nüüd takistustest läbi soowitawa woodi juure jõudnud, pani ta oma palwe ette nende tütre kätt ja nende õnnistust tulewaks abieluks paludes. Nüüd algas wast [?] tõsine patutunnistuse register; räägiti wastu küll enam kombe kui tõe pärast, aga igatahes kuulis mees omad patud ära. Ühe sõnaga, räägiti nalja toonil kõik tõsiasjad läbi. Oli sellega lõpule jõutud ja luba antud kosjasõiduks, siis joodi kauba kinnituseks $\frac{1}{2}$ - 1 wiina isa, ema ja uue wäimehe wahel ära. Järgmisel õhtul wõeti kosjasõit ette. Kosja ninameheks oli keegi peigmehe wend wõi sugulane, kes ka pulmas esiwanemaks pidi olema. Peale esimehe ei olnud peigmehele kedagi kaasas. Pruudi wanemate poolt oli kosja pidule kutsutud suuremad sugulased, ka tihti endised wäimehed naestega. Oli kõik kosilaste wastu wõtmiseks korras: söögid walmis pruut riides j.n.e. mindi magama, kõik tuled pimeks tehes. Õue sõites jäeti hobune wälja ja mindi pimedasse tuppa. Keegi wõttis wõeraste teretuse õige unise häälega wastu ja küsis wõeraste asja. Need /isamees/ palsid [palusid] tuld wõtta, et aru saada, kuhu nad eksinud rändajad sattunud on. On tuli ülesse puhutud /söest/ ja küünal polema süidatud, hakatakse wõeraid terasemalt waatlema [LK 81] kes harilikult põhjamaa jahimehed on ja lindu otsides, kes lõuna poole lennates ära kadunud, seie jõudnud. Siin pool ei teata sarnasest linnust midagi, vähemal pole teda näha olnud. Pika waidluse ja kauplemise järele hakatakse maja lindusi näitama, kelledel aga jäägrite ütelse järele nende kadunud linnuga sarnadust ei ole. Tuuakse wiimati ka na nimetatud perenaese kodu tui wälja, keda wõerad muidugi omaks tunnistawad. Nüüd kallab isamees klaasid täis, mida pruutpaar kokku joowad, selle järele joowad isa ja ema, siis isa ja uus wäimees, ema ja uus wäimees, isamees ja peigmees; selle järele sugulased ja tuttawad, kes on kutsutud. Selle aja sees on nurka kaunis kogu na nimetatud "kontwõeraid wõi nugijaid" kogunud. Ka nendest kutsub ninamees mõned tuttawad kokku jooma, peigmehe selle kohase märguandmise peale. On nii algusnapsud ära joodud, siis minnakse pandakse hobune ära, tuuakse kaasa wõetud märjukesse ning algab joomine, millest ka neiudgi osa wõtawad, kuigi muidu õige tagasihoidlikud on joomises. Ühes sellega tõuseb ka naljatamine millest ka peigmees, kes seni täis kõwa waikust on

pidanud [?], osa wõtab. Leiba söögi jaoks lõikab perenaene. Nii nimetatud kaswa kaniku sööwad pruut ja peigmees kokku ära, tulewaks elu õnne täheks. Kosja pidul muud tseremooniaid ei olnud. Õpetaja juurest lugemiselt sõidawad noored peiu kodu, kuhu pruut 3 - 6 päewani jääb pruutpäewi tegema. Peale selle sõidab muidugi peigmees ta kodu. Kas pärast lugemist, kui enne ei jõua, käib pruut [LK 82] kosjawiina wiimas sugulaste ja naabrite juures tingimata, aga harilikult käidi ka naabri külad läbi, ja hoidku et keegi ilma juhtuks jääma, siis kohe wiha lahti. Oli ju ka nii sugune käimine küllalt tulukas, sest kes siis vähem kui paar kindaid, sukke wõi muud selle taolist wõis anda, peale selle weel willad, [?] ehk selle ümber. Oli kosja pidu peetud ja pea terweks maganud, katsuti kohe et pulma õlle odrad ligusse saaks, kas tünder 1 ½ wõi 2 tündrit kuidas peremees rikas oli. See sündis nii ühel kui teisel pool. Muud walmistused käisiwad oma rada: tuba tehti lubjaga walgeks, ilustati hõõwli laastudest ristidega, wõrk paeltega ja muude wiguritega ära; laastud oliwad wärwitud mitme karwalisteks. Õige wanal ajal seda ei olnud, sest et wärwi ei tuntud. Pulma päewa hommiku sõitsiwad esiwanem /sajawanem/ ja peiu poolt pruuttüdruk ja peiupois peiu kodu ja sealt seltsis peigmehega pruudi koju, kuhu ka pruudi poolt peiupoisid ja pruuttüdruid kokku sõitsiwad. Oli seal hommiku einet wõetud sõideti laulatusele. Sõideti paaris ratsa, ainult wiimasel ajal hakati saanidega sõitma. Pulmad peeti ikka talwel, mille pärast wankri sõidust juttu ei wõi olla. Peiu ega pruudi wanemad ei sõitnud mitte kirikusse, niisama ka teised pulmalised. Peiu poiste asi oli teel tublisti piitsasid plaksutada. Oli kiriklik tallitus toimetud sõideti pruudi koju tagasi, kuhu selleks ajaks teised pulmalised kokku oliwad tulnud. Oli riidest lahti wõetud, tuli supi söömine, mis nii ütelda pea söök oli. [LK 83] See oli uba supp, liha tükid sees. Peale selle oli weel keedetud silgud, wõi, leib ja odra sepik ja see oli siis kõik. Peale söögi algas pulma pidu, mida peigmehe poolt peiupois järgmiselt awas: Lauldi sajawanema poolt sõnade ette ütlemisel laul: "Nüüd laulage kõik laulijad ja mängige kõik mängijad;" laulu lõpul hakas torupill mängima, peiupois wõttis piitsa ja kutsus supi keetja kõige pealt tantsima sõnadega: Tule wälja leememoori.... See tuli kulbiga ja tantsiti 1 ring. See kordus ka tema abilisega. Siis kutsus peiupois pruuttüdruid: Tule pruuttüdruk renni otsast..... Nii järke mööda, kuni kõik esiwanema naeseni wälja kutsuti. Nüüd kutsus peiupois uuesti pruudi tantsima ja maksis talle raha, mida laual pruudi ees seiswasse taldrikusse wiskas ja andis nüüd kõikidele luba pruuti tantsitada, aga ainult raha eest. Sellega algas siis pidu mis

esmaspäewa õhtuni tuuris. Siin wõiks pilku ka pruudi ehtede peale heita. Pruudi ehtedest oli kõige tähtsam sepel. See oli 5 - 6 tolli kõrge ümargune waka sarnane papist, koorest wõi muust kõwast asjast tehtud keha, mille peale nii palju pärleid kinnitati kui wähegi mahtus; tuli ette, et pärled koguni ülestiku oliwad. Sepli küljest rippusiwad mööda selga alla 6 - 10 wööni ulatawat siidi linti, mitme karwalised ja nii sama mitme karwaliste piiberillidega ehitud /umbes ts.m. pikkused klaastorukesed. Pruuttüdruk kandis ka nii sama sugust pea ehet, mis aga pikergune ja kehwemalt ilustatud oli. See oli pennik. Pruudi kodus kandis [LK 84] pennikut peiu poolt pruuttüdruk ja peiu kodus ümberpoordult. Pruut istus kõik aeg laua taga, oli ju oma kahju ja ka kombe wastane, et pruut laua tagast puudus. Nii istus peigmees oma laua taga. Ühe laua juures ei istunud ilmaski, waid mehed ühe, naesterahwad teise laua juures. Esmaspäewa õhtu lõppes pulm pruudi kodus ja sõideti peiu koju. Umbes tund enne pulma ära sõitu pruudi kodust saadeti kirstu mees pruudi kirstuga ees ära. Oli kirst ree peale tõstetud, pidi peigmees selle enne ämma käest wälja ostma, waba tahtliku summa eest. Nimelt: kui kirst peal oli, hakkas kirstu mees kaebama, et hobune raudas ei ole. Peigmees pani iga kirstu nurga peale ühe raha. Nüüd puutus tekk, mida muidugi peigmees pidi kirstu peale panema. Kirstu mees ei tohtinud unustada õlle lähkrit, et sest muidu wõis teel tõkete taga hädas olla ja kohale jõudes üksi kirstu maha tõstma. Peiu kodu kirstumehe wastu tõttasiwad kõik wõidu kirstu kohale tõstma, et mitte tõstma toobist, mis kirstumees kaasa toonud ilma jääda. Kirstu paigale pannes waadati hoolega kas see jalgade peale kohe wagusi jäi, mis head õnne ja pikka iga tähendas. Jäi see aga liikuma, oli paha. Wärssti jõudis ka pulm kohale. Esimeseks läks pruudi poolt peiupois tupp, teised kõik jäiwad wälja ootama. Sisse astudes leidis peiupois kõik ruumid laudade ümber täis olewat. Hariliku teretamise peale küsiti wõera asja. See nagu kauge maa reisija paub [LK 85] öömaja, kuigi, nagu näha siin paistab miski pidu olewat. Talle juhatakse naabri tallu minna, et ruumid õige kitsad on j.n.e. See käib peale, et talle ju suurt ruumi sugugi tarwis pole, reisi koti pistab pingi alla, ise wõib ahju nurka wõi kusagile pugeda j.n.e. Sarnane kauplemine tuuris mõnikord kaunis kaua, kuidas jutu mehed trehwasiwad. Lõpuks lubati muidugi wõerale öömaja ja pakuti ka kannust pidu taari. Oli kann kätte saadud, siis läks peiupois tantsides ja lauldes: Hõisa pulma, hõisa pulma kaks laudkonda minu päralt, wälja ja tõi ootajad sisse. Istuti lauda, lauldi üks salm ja mindi wõeti riidest lahti, toimetati hobused paigale j.m. Siis tuldi tagasi ja algas supi söömine nagu enne pruudi kodu.

Kui jätkus, wiidi suppi ka naabri peresse kodus olejatele. Pulm pandi käima siin pruudi poolt peiu poisi läbi eespool nähtud wiisil. Teisipäewal õhtu poole wõeti pruudi peast seppel ära ja pandi selle asemele tanu. Nüüd istus pruut /noorik/ laua tagant laua ette, ja kõik pidiwad käima noort kuud (tanu oli noore kuu kujuline) waatama; muidugi teada maksu eest. Peale noore kuu naitamist wõis juba noorik wabalt kuhu tahes käia ja olla, ja algas weime waka wälja jagamine kirstumehe poolt, mis õige palju nalja sünnitas, näit. tuli kirstumees wäljast tantsides kellegi osaga sisse, küsis teatud isiku järele ta olla kaugelt reisult tulnud, kust sellele miskid kingitusi kaasa toonud. Tihti polnud küsitaw kodus ja tuli mitu korda tagasi käija. Tehti palju nalja: küsiti kauge maa elu olu j.n.e. Oli nii kingitused [LK86] wälja jagatud, tahtis kinkija minekut teha, mis aga ei kuidagi korda ei läinud, ei olnud hobuse naelu, ei saani tekkisi pikale tee, ei kasuka lappimise materjali ja muud. Arwati korjandus küllalt juba olewat, saadi minema. Muid lõbustusi oli nii kuidas osati wälja mõelda, nagu karu tantsutamine, habemenoa käijamine j.m. Pulm lõppes kesknädalal umbes õhtu poole. Järgmisel püha päewal käisiwad langud wastamisi langu joodul, kuna aga pulmast üks teise juures osa ei wõtnud. Kaasawaraks anti tütrele lehm ehk mullikas, sirp, wikat, wok ja harwa raha. Pulmalised pulma kingitusi peal raha ei teinud. No 28. Talw 1918/19 aastal. Sügis oli kaunis pikaldane ja wõrdlemisi ilus. Enne Jõulu pühi tuli lumi maha, nii et kaunis tore saani tee pühade ajal walitses. Peale kolmekuninga päewa tegi weikese sula, aga peagi läks jälle külmaks, nii et kraadi klaas 18°R. näitas; see ei tuuritud kuigi kaua, umbes nädala, mille järele külm 5-10° alates, mis nii kuni kewadeni tuuris. Lund palju ei olnud, mis tee wõi metsa käikusid oleks takistanud, metsades sõideti pea iga põesa wahelt läbi. Et talwel suurt lund ei olnud, oli kewadine wette lagunemine ka kaunis wäikene, pea aegu tähelepanemata. Rahwas ütleb, et suwe käib talwe järele, aga tänawu aasta on wastu oksa: Kewade oli enam kuiwa poolne kaunis soe ja korrapäraline. Wiljad tõusiwad lopsakalt maast wälja, mis nii maa kui maata [LK 87] mehele rõõmu tegi, saab ju tulewal sügisel üks oma ära rüüstatud majapidamist parandada, teina wähegi kohtlaste hindadega osta. Tuli heina aeg. Et hein küll ilusasti kaswanud oli, tükkis saak ilmade tõttu ikaldama, iga päewased sajud matsiwad esiteks madalamad maad wee alla, nii et alt wee pidi niidetama; kõrgematel maadel oli küll wõrdlemisi parem aga iga tahes oli töö liialt takistatud, mis heina aja kaunis pikale wenitas. Nõnda ei olnud wihmane suwe sugugi ilusa talwega sarnane. No 29. Hiiu mõisade jagamine

1920 a. kevade. Mõisade jagamisest ja maata rahvale maa andmisest ei tehtud väljagi, et küll vallavalitsused olid kohustatud maatahtjate nimekirjasid kokku vaatama ja n.e. Seda vaikimist ei suutnud aga asjast huvitatud olejad välja kannatada ja andsiwad Keina ja Emmaste valla maatameeste ja põllutööliste ühingute kaudu Põllutöö ministeeriumi mainitud suhtes palved sisse, nimelt, et Tänavu, 1990 a. kevade saaks nimetatud valdade piirides olevad mõisad ära jagatud ja maata inimestele antud. Tagajärg oli, et 15 märtsil Emmaste ja Orjaku mõisad rendile pakuti järgmistel tingimustel: mõis antakse üheks aastaks tööliste ühisuse kätte rendile, mille juures Emmaste mõisast 80 desatiinu põldu endiste mõisa tööliste kätte [LK 88] jääb tarvilise hulga heina- ja karjamaaga; Orjakust 30 A. põldu niisama. Ülejäänud osad antakse ära; mis juures iga põllu desat. eest tuleb maksta 320 - 350 marka, kuna heina- ja karjasmaa sinna kõrva arvatakse, peale selle muud kroonu ja vallamaksud. Heina ja põllupõhku ei tohi mõisast välja vedada, vaid loomad tulevad mõisa paigutada, olgugi et ise kaugel elad. 17 märtsil pakuti Aadma mõis nendesamade tingimistega välja; kus juures alla 5 A. põldu ühele isikule ei antud. Tingimised näitasivad aga liig rasked olevat, pealegi, et ühisus kõige liikmete maksude eest peavad vastutama, et suuremjagu maa soovijaid ära taganesid. Ainult Kassari mõis võeti ära, sest et see teritervelt [?] ühingu kätte anti. Peale selle andsid Keina valla maata inimesed Aadma mõisa kohta uuesti palve sisse, mis, nagu näha tähelepanemata jäeti, ja nii jäid mõisad ühe aasta peale veel wanade omanikkude kätte. Muidugi laastavad nad nüüd selle aasta jooksul mõisad nii paljaks kui iganes saavad, mille tagajärjel tulevased maade pidajad liiate kannatada saavad, mis muidugi suurte raskustega ühendatud on. Näit. tahab hakkaja hobust osta, nüüd maksab aga keskmine töö hobune kuni 10000 m. [LK 89], lehm 5 - 6 tuhat marka, vanker 2 - 3000 m. ruki puud 100 - 130 m. kartuli tünder 45 - 50 marka. Kuidas alustaja, kellel, võib olla, pennigi tagavara põle, võib hakata maad pidama niisuguste tingimistega, kui arvesse võtta et tööline 25 marka päevas saab, ja sellega ära elama ja põllutöö inventari peab muretsema. Nii jäävad meie maata inimesed ikkagi paremat tulevikku ootama ja kiratsema elu kalliduse ja muude raskustega, mis ilma ja vabadus sõjad ühes on toonud. No 30. 1919/20 a. talve. Tänavune talve oli Hiiumaal iseäranis pehme ja madal. Enne jõulupühi oli osalt paljas maa, kuigi vahete vahel lund sadas, mis aga pea jälle ära sulas. Jaanuari ja veebruari kuudes oli parem talve, lund keskmine jagu ja külm käis mõnikord ka 14°ni, nii et mered heasti üle käisivad. Aga juba märtsi kuu algul läks sulaks

ja Paastu Maria päeva ajal polnud lumest midagi järel, ainult mõnes kohas aedade ääres veikesed tükid. Nüüd aprilli algul on juba kaunis soe nii et lapsed juba metsast sini lillesid toovad. Puude pungad ähvardavad nii pea juba lahti lüüa kui nii soojad ilmad edasi kestavad.

[LK 90] No 31. Aadma mõisa jaotamine. Esialgu jäeti Keina valla maatameeste palve küll, nagu eespool tähendatud, tähele panemata, aga ühisus saatis saadiku, Willem Roosi Põllutöö ministeeriumi uue nõudmisega. Ka seegi läks tühja: see maa olla soomeriigi alama käes rendil ja meie ei või seda puutuda, seletanud keegi ministeeriumi ammetnik. Ühisus ei jätnud nüüdgi järele, vaid esines jällegi uue nõudmisega, mis viimati täitmist leidis. 3 mail 1920 a. sõitsid Läänemaa maade ülem, Hiiumaa ringkonna ülem Holmberg, kroonu mõisade valitseja Truuman ja endine rentnik, soomlane, kelle kätte Vaemla ja Aadma mõisad olid rendile antud nimepidi, et mõni aeg neid riigistamise eest hoida, Aadmale ja andsid osa mõisast ühes inventaariga ühisusele ühe aasta peale rendile, kuna inventar ühisuse poolt ära osteti mis veel paigal leiti olevat ning Vaemla polnud viidud. Hindamise komisjon hindas inventaari ära /komisjon oli kroonu poolt määratud/. Hinnad olid järgmised: hobused 1500 - 3000 m. sahad /kahe hobuse/ 50 m. äke 50 m., tööhobuse riistad 35 mr. j.n.e. Soomlane Toivu Roos ei jäänud sellega rahule ja kaebas Soome **[LK 91]** saadikule, et tema varandus pool muidu ära võetavat. See pani kaebduse Eesti põllu ja välisministrile ette. Et Soomega sekeldusi kardeti, saadeti uus hindamise komisjon Aadmale, kes kõik inventaari kallimaks hindas; hobused 8 - 15 tuhandeni s.o. 4 kordseks, nii sama ka muu inventaar. Mõisa maadest rebiti 170 tiinu maad ühisuse käest ära kroonu tagavaramaa nime all ja anti Toivu Roosile, või parem ütelda Vaemla paronile Pahlenile tagasi. Suure vaevaga läks ühisusel korda vähegi õiglast jagamist välja nõuda, et just mitte kõige tühisemad ääred temale ei jäetud. Ka talu mehed olid maata meeste vastased; ei tahetud loomi anda põllu harimiseks ega muud abi nagu seemet, tööristu ja m. Ühisus, kus 48 liiget oli, jagas mõisa maad oma vahel nii ära, et iga osa peale tuli 10 vakamaad põldu 12 vakamaad heinamaad, kuna karjasmaa ühte jäeti. Kevadene põllu töö jäi kõige selle tõttu, et maad ei tahetud ühisuse kätte andagi, hiljaks, küli tehti liig kuiva sisse mille tõttu tõuvili ikaldas, ka talve vili ei annud kuigi head lõikust, 2 vakamaa pealt 15 puuda, ainult kartulid olid pea ilusad. Nõnda ei saanud ühisuse liikmed kuigi suuri kasusid, vaid ennem kannatasid kahju maa pidamises. **[LK 92]** Sügisel tegid kõik ruki külvi hoolega maha lootes järgmisel aastal jälle lõigata, küll neid karge jäänud põldusid

künti, äestati, vintsutati ja kaevati, mis mõis oli karge jätnud, enne kui külv maha tehti. 1 novembril ilmus aga maamõõtja Aadmale ja järgmisel päeval algas mõisa tükeldamine. Praegu läheb töö täies hoos edasi. Mõedetakse 23 krunti välja. Ära tükeldatakse tänavu aasta ka Orjaku, Kassari ja Emmaste mõisad, kus küll valitseja või rentnik Pardram [?] maata rahva nimel palve põllu Töö ministeeriumi andis, et mõis vanatviisi jäetagu, mida aga siiski Tähele ei pandud, kuigi sinna oli 62 allkirja muretsetud, milledest muist ostetud, muist järel tehtud ja välja mõeldud olid ja mida kuulda saades tõsised valla maatamehed protesti ja õienduse kirja vastu andsid. Ka Aadmal tuli segadusi ette, nimelt: jagas planeerimise komisjon kohad nii et iga talule tuli 5 tiinu põldu, 5 t. heina ja 5 t. karjamaad, sell viisil taheti mõisale rohkem heinamaad järele jätta. Ühisus andis selle vastu oma kava planeerimise pea komiteesse, mille järele 27 kohta 15 koha asemel pidi saama. See kava leidis vastu võtmis ja mõedetakse nüüd 23 s.o. üks koht vähem kui kavas määratud, välja. [LK 93] No 32. Taterma posti agenturi avamine. 1920 a. veebruari kuus kirjutas preester Prooses posti peavalitsusele, et oleks tarvis endise Tamarino postkontori asemele jällegi avada mingisugune postiasutus. Selle peale vastas posti peavalitsus, et see oleks siis võimalik, kui saaks kohased ruumid ja keegi juhatuse enda peale võtaks 45 mr. kuu palka saades. Umbes sellisamal ajal tuli Emmaste vallavalitsusele küsimine: kas oleks valla piirides vaja kusagil posti agentur avada ja kuhu? Vallavalitsus näitas ka Kuriste peale, milleks Emmaste postkontori ülem B. Tatter kaasa mõjus. Juuni kuus 1920 a. tuli uus küsimine preestrile, et ümbruskond võtaks posti vedamise oma peale. Järele küsimus näitas, et suurem osa vastu olid ja tahtsid, nagu senini era posti Tõnise Juhanile tuua järjekordas, mille tõttu asi nii jäigi. Vahe peal oli ka kohalik metsa ülem Haller selles suhtes posti valitsusega kirja vahetuses olnud ja sai 1920 a. sügisel nii suguse küsimuse: Kas ringkond võtab posti vedamise oma peale ja kuidas ta seda korraldada mõtleb; posti valitsus annaks juhatajale palgaks 150 mr. kuu ja 100 mr. vedamise abi, kui ringkond peale selle veel prii korteri muretseks. J.Padu seda Tingimist kuuldes, hakkas agenturi avamise asja [LK 94] jällegi ühele ja teisele rääkima kuigi preester tüdinenud oli ja käega löi, et küll hingega avamise poolt oli, lootes juhatust oma kätte saada, mille pakkumist ta aga ootas omale rahva poolt. Novembri kuus tuli valda jälle küsimus, et kas ringkond on valmis postivedu agenturi avamise korral oma peale võtma. Ka nüüd ütles ringkond ära, kuna siiski paarkümmend isikut leidus posti vedu toetama, kuigi vastaste poolt

kollitati, et küte ja valgustus liig koormavaks minna, näit. 20 sülda puid ja 4 - 5 puuda petroleumi j.n.e. Teised jälle seletasid, et nemad peavad vene preestert toetama hakkama aineliselt ja sellega kogudusel siis kerge on oma preestrit pidada. Nii oleks jällegi kõik katki jäänud, et keegi asutus posti vedamise eest vastutust oma peale ei võtnud. Nüüd astus asja ette otsa Emmaste Apostliku usu koguduse nõu kogu, posti veo korraldust oma peale võttes ja vastutades korraliku posti vedamise eest Taterma agenturi avamise korral. Mainitud resolutsion saadeti detsembri kuus Emmaste posti ülema B. Tatteri läbi posti peavalitsusele, mille peale 12 jaanuaril 1921 a. teade tuli, et agentur lähemate päevade sees avatakse. Ootame nüüd iga päev avamist. [LK 95] No 33. Kuriste kooli kinni panek. Kuriste õige usu kiriku kihelkonna kool asutati 1884 aastal, kui õigeusk Hiiumaale tuli, Lello külasse Matse talusse, kus ta 6 aastat töötas. 1890 a. sügisel viidi kool uude koolimajasse üle, kus mõned ruumid juba nii võrd valmis said, et õpetööd võidi alata. Sellest ajas peale töötas kool kihelkonna koolina kunni 1917 a. kus ta saksa sõjaväe võimude poolt haigemajaks määrati. Et Hiiumaal kõrgemad õpeasutused puudusid ja üle mere Haapsalu laste sõidutamine liig raske oli, kasvas õpilaste arv iga aastaga koolis ikka suuremaks. Lapsi tuli kokku peaaegu igast Hiiumaa nurgast, sest kool oli muu seas ka õpejõudude ja õpeprogrammi poolest kuulsaks saanud, nii et rahvas teda naljatades Hiiumaa aniversiteediks kutsus. Viimastel aastatel oli juba õpilaste tung nii suur et kõike soovijaid enam vastu võtta ei võidud ruumide puudusel. Kõiksugused õpeabinõud olid koolil suurepäralised selle aja kohta, sest võerastelt võetud maksu eest võidi mõndagi soetada, kuigi preestrid osa oma kaukasse toppisid. Tuli 1917 a. saksa okupatsiooni aeg, muudeti kooli ruumid haigemajaks, kool jäeti, nagu teisedki koolid valla koolina käima, teda ajutiselt külasse asetades. Saksa meelsed olid asjaga nähtavasti heameelega päri, sest said ju endise [LK 96] suurepäralise vene koolimaja peremeesteks ilma mingi tasuta; kus seda rõõmu. Lähevad aga 1918 a. suured kultuuri kandjad sakslased ära, või parem ütelda, sunnitakse minema. Koolimaja jääb kihelkonnale tagasi. Uus Eesti valitsus säädib koolid kõik ühesugusteks algkoolideks, kõrgem algkool seatakse sisse Emmaste mõisa herraste majasse. Et kihelkond oma suurepäralist maja remonteerida ega küttagi ei jõua, esineb kihelkonna nõukogu Emmaste vallanõukogu ees palvega maja oma kätte võtta ja kooli sees edasi pidada, mida palvet viimane ka täitis. Et aga Muda ja Ühtri koolid väga ligidal on, jääb õpilaste arv väikeseks, pealegi on nad kahest vallast: Emmastest ja Keinast. Maja

remonteerida ei taha aga kumbgi vald: üks seletab, et kool olla Emmaste valla piirides, teina jälle, et pooled õpilased olla Keina valla omad ja selle pärast remonteerigu, kas Keina vald või vähemast andku poole abi. Tüli läks valdade vahel nii kaugele, et 12. aug. 1921 a. Emmaste valla nõukogu otsuse tegi Kuriste kooli kinni panna. Lääne maakonna valitsus, kellele otsus kinnituseks ette pandi, ei kinnitanud sarnast otsust ära, sest et kooli seaduse järele oleks pidanud kooli kinni otsustama enne 1. augusti, ja vastas, et [LK 97] Kuriste kool peab edasi jääma. Nüüd ütles aga Emmaste vald iga sugusest koolile abi andmisest lahti ja nurus maakonna valitsuse ees edasi mainitud kooli kinni panemise suhtes: olevat neil selles koolis vähe lapsi, olla maja Apostliku koguduse oma ja n.e. Et neid koole, nagu endiseid na nimetatud vene koole nähtavasti vihatakse ja nende sulgemisega tahetakse ka Ap. usule hoopis anda, saadigi asjaga nii kaugele, et Lääne maakonna nõukogu 1. jaanuarist 1922 vana endise kooli kinni pani ja maja, mis ainukene suurepäraline koolimaja Hiiusaares on ja igapidi nõuetele ja oludele vastab, tühjaks jäeti; lapsed Muda ja Ühtri koolidesse saadeti, kuhu ennegi lapsed kitsastes ruumidesse olid hunnikusse kuhjatud. Ümberkaudne rahvas vaatab asja peale külmalt ja loiult; lass läheb, ehk saab lapse vahest ennem kodu jätta. Kooli kinni panemise vastu töötasid energiliselt ainult mainitud kooli õpetaja J. Padu ja hoolekogu esimees T. Tatter; aga kõik nende töö ei kannud vilja, et kusagilt kaasabi ei antud, sest töötas ju õpetaja oma kasuks, öeldi. Õpetaja J. Padu sai kohe uuest aastast 1922 a. Jausa kooli peale õpetaja koha, just õpetaja sõja väe teenistusse läks. Nüüd, kus kool suletud, saadakse asjast õieti aru ja kirutakse, aga nüüd on kõik hilja. [LK 98] No 34. Poe avamine Kuriste koolimajaja. Nagu eespool nägime, pandi Kuriste kool 1. jaanuarist 1922 kinni ja maja jähi muidu vedelema. Kihelkonna nõukogu ega vald, ei ka maakonna valitsus liigutanud sõrmegi mainitud maja tarvitusele võtmises, kuigi endine õpetaja sellest mõnigi kord juttu tegi. Nii tegi ta Keina vallale ettepaneku maja endale üle võtta ja kõrgema algkooli sisse avada. Asi tuligi 1922 a. kevade Keina valla nõukogus harutusele; lükati aga tagasi kartes, et Emmaste valla lapsed jälle endist viisi sinna õppima tulevad, kuna kulud Keina valla kanda jäävad. Kui kooli taheti sulguda, toonitas kohalik preester kangesti, et kogudus võib majaga õige head äri teha: võib apteki alla üürida, milleks tal inimesi küllalt olla, ehk jälle võib ka soovi korral mõne suur kaupmehe sisse võtta jällegi pidi soovijaid enam kui küll olevat. Tuli aga sügis kätte, ei olnud kedagi sisse tulemas, ei pandud ka kellegi asutuse poolt rõhku selle peale, et

maja muidu asjata mädaneb. Nähes seda hädaohtu tegi J. Padu, kes toll ajal Jausas õpetajaks oli oma naise vennale Aleksander Kraavikule ettepaneku Kuriste koolimajasse kaupluse [LK 99] avada. Et Kraavikul küll nõu oli kuhugile poodi lahti teha, kartis siiski sinna minna, kartes; ehk ei anta maja, [?] kauplus ei lähe seal kõrvalises nurkas, kus pealegi J. Kimberg omas majas kaupleb ja n.e. Et kihelkonna nõukogu 15 okt. koos oli, meelitas Padu Kraaviku ometigi asja järele kuulama, missuguse ette paneku viimane, nagu pool naljaks vastu võttis ja sinna koosolekule läks. Koosolekul oldi esite asjale vastu. Nimelt seletas preester, et maja polla sugugi koguduse oma, vaid Emmaste valla, kelle käest see enne tagasi tuleb nõuda ja mis võib olla, aastaid aega nõuab. Sedasama toonitas ka nõukogu esimees [?], kuigi Padu seletas, et maja sellest saadik, kui Emmaste vald teda enam kooliks ei tarvita, lepingu järele koguduse oma on. Viimaks suure nõudmise peale luges preester ometi lepingu ette, kus seisab, et maja siis koguduse omaks langeb tagasi kui Emmaste vald kooli sulub. Sell korral ei saadud mingile otsusele. Järgmisel pühapäeval oli erakorraline koosolek ja et preester puutus, et kodust ära oli tehti Kraavikuga eel leping ära tingimistel, et Kraavik maksab igas kuus üüri 400 mrk. ja saab tarvitada 2 tuba, köögi ja sahvrei. Nüüd sai asjaga nii kaugele, et Kraavik esmaspäeval Tallinna sõitis kaupa tooma. [LK 100] Kahe nädala pärast oli kaup umbes 600,000 m. eest kohal ja võidi kauplus avada. Kauplus näitas kohe et kartused enam vähem asjata olid olnud; läbimüük ulatas kohe esimeste päevadega 10 - 1500 margani, ja ühe nädala jooksul oli nii palju müüdud, et uuesti mindi Tallinnasse kaupa tooma. 12 novembril oli kihelkonna täiskogu koosolek, kus eespool nimetatud leping kinnitusele tuli. Täiskogu kinnitas heal meelel lepingu projekti, kuigi preester ja Juuli Niit üüri odavaks arvasid, sest et muud enam ette tuua ei olnud asja katkestamiseks. Pealegi anti nõukogule luba Kraavikuga kontraht kunni 6 aasta peale teha. Nõnda näeme jälle koolimajas elanikud sees ja kogudusel sugu kasu J. Padu eest võttel. [LK 101] No 35. Kuriste koolimaja ülevõtmine. Peale selle kui kool 1 jaanuarist 1922 a. kinni pandi, ei hoolitsenud maja eest enam keegi, ei vald, maakonna valitsus ega kogudus, sest et viimasel jõudu ei olnud, kaks esimest ütlesid aga ennast lahti, et neil seda maja ülepea tarvis ei olla. Nii pea aga, kui kauplus mainitud majja asus, sõitis kaupmehe Kimbergi naine Maria Haapsalu maakonna valitsusse ja sobitas asja nii kaugele, et viimane jaanuari kuus 1923 a. Emmaste vallale ettekirjutas maja moodustatud komisjoni kaudu maakonna valitsusele ülevõtta; sest et kõik Apostliku usu kihelkonna koolimajad, mis

Vene valitsuse poolt ehitatud, kuuluvad seaduse põhjal valitsuse omaks. 17 jaanuaril ilmuski kolmeliikmeline komisjon, milles olid Emmaste vallavanem J. Kahu, tema abi K. Põld ja Muda kooliõpetaja P. Toompuu, maja üle võtma. Et aga koguduse esitajad: nõukoguesimees N. Tamm, kirikuvanem J. Veel ja koguduse kassapidaja J. Padu sellele ülevõtmisele vastu protesteerisid põhjendades, et mainitud maja pole mitte puht koolimaja, vaid ka teise kõstri korter ja leeri tuba, jäi maja sell korral ülevõtmata. 26 märtsil samal aastal ilmus ülal mainitud komisjon uuesti maja ülevõtma, seletades, et kui kogudus nüüd keeldub seda üleandmast, võetakse viimane kohtulikule vastutusele, ja nii pandi ülevõtmine **[LK 102]** toime koguduse protesti peale vaatamata. Jääb siis nüüd kaupmees A. Kraavikul maakonna valitsusega kaubelda, kas ja missugustel tingimistel ta seal sees kaubelda võib. Nõnda siis, kui maja eest vaja oli hoolt kanda, ei keegi taha teda, on aga vähe kasu loota, noh, siis ilmub peremehi igast kandist, mis sellest, et kogudusel seda vaja on leeritoaks, on ju see na nimetatud vene kogudus. Juuli kuus oli koguduse nõukogu koos et seisukohta võtta selles suhtes. Mõned preestriga ees otsas olid nõus asja nii jätma, teised laulujuhatajaga soovisid kohtu teel maja tagasi nõuda koguduse Täiekoogu otsuse peale toetades, mis viimati ka läbi läks. [12 või 13] veebruaril 1924 a. oli asi Tallinna-Haapsalu Rahukogus harutusel, kus maja kogudusele tagasi otsustati. Nüüd rõõm igal ühel ka preestril ja teistel kõhklemata. Kas Maakonna valitsus sellega rahule jääb on kahtlane, arvatavasti annab nõudmise Riigi kohtusse edasi. **[LK 103]** No 36. Ilmastik 1923 aastal. Uuest aastast 1923 a. peale oli talv aruldaselt ilus: lund oli igasuguseks läbi käimiseks paras jagu, nii ütelda, iga põesa vahelt sai läbi, juure sadas õige harva ja siiski vähe ja kui just teed hakkasivad paljaks minema, riputas taevas Isa neid uue õhukese korruga. Külma seisis 6 - 12° vahel, ainult ühe korra veebruari kuus tõusis ta 18° R. ja seegi 3 päevaks. Kõige selle järel olnud kevade vee puhkemise ajal kõrget vee tõusu, kõik kadus nii nägemata ja arusaamata. Et rahval arvamine on: suve käib talve järele, siis on loomulik, et igaüks kuiva ja sooja suvet ette rehkendas. Aga kuigi see ka õige tihti õige on, läks see 1923 aasta suvel ometi koguni teisiti: Peale jää lagunemist algas vihmane aeg. Kelledel on kõrgemad põllud, said odra külvi õigel ajal maha teha ja kasv oli kaunis rahuloldav, paiguti hea; kuna aga madala maade mehed paremat aega ootama jäädes külvi hiljaks jäid ja et aeg ikka vesisemaks ja vihmasemaks läks, kasvasid viimaste põllud umbrohtu, ning odra kadus nii ära, et mitmed peremehed ta heinaks niitsivad, kelledest võiks

nimetada Viita Jaani, kes terve põllu maha heinaks niitis, Tiina Mihkel [LK 104] ja Mihkli Tooma Joonas niitsid pooled odrad ära, teistest pooltest siiski seemne tagasi saades. “Heina ajaks jääb ometigi kuivaks,” arvasid paljud põllumehed. Aga tuli aeg kätte niitma minna, olid kõik vähegi madalamad heinamaad lausa vee all. Sajud kestsid ühte viisi edasi. Niideti hein maha, aga loogu ei saa ega saa võtta. Iseäranis hädas olid peremehed, kellel madalad heinamaad olid ja teiseks, kellel parem hein kasvas, mis juba kaarutamist noudis; kaaruta parajasti üles tuleb vihma valing peale, ja nii tuli ühte loogu vahest kunni 5 korda kaarutada. Sellega siis tuli, et heina tegu mõnel mehel septembri kuuni kestis, teisel niidetud loog koguni maha ja, kolmandal valmis kokad metsa laiale jäid j.n.e. Ruki vagude vahel oli mitmel pool lõikuse aegu vesi, samuti kartuli vaod triikisid mitmel pool veega. Arusaadav, et heast saagist siis juttugi ei võinud olla, iseäranis madalates [?] savi põhjaga maades. On selge, et toiduainete hinnad kergivad, nii: praegu okt. kuus nõutakse kartuli tundrist 600 marka, ja ei tea kui kõrgele vilja hinnad tõuseks kui mitte välisturg seda tõusu ei takistaks; nii püsib ruki hind praegu 225 - 250 marga ümber. [LK 105] No 37. Tagasivaade. Eesti vabariik kuulutati välja 24 veebruaril 1918 a. Seega on ta siis nüüd kuus aastat püsinud juba ja seega võime väikese tagasivaate teha, kuidas rahva majandus selle aja jooksul on arenenud. Enne Eesti riigi iseseisvaks kuulutamist olime Hiiumaal saksa okupatsiooni võimu all, kes saared 1 oktoobril 1917 a. valdasid; mannermaal valitses aga kommunistline võim. Nii ühel, kui teisel pool poldud tolle aegse nimetatud valitsustega rahul, ja kui siis 24 veebruaril Tallinnas töölised hommiku tööle minnes müürilehtedelt Eesti iseseisva vabariigi väljakuulutamise sõnumit lugesivad oli kõikide rõõm kirjeldamata suur, ja seda suurem veel, et sel päeval saksa võimud, kes saartelt välja rühkisid, Tallinna jõudsid ja kelledest loodeti vabaneda riigi pööre läbi. Saksa okupatsiooni väed lahkusid aga meilt alles 11 novembril 1918 a. ja sellest ajast saadik võime Eesti riiki ja tema rahva majanduslist käiku jälgima hakata. Põllumeeste majandusline järg tõusis kohe õige õitsevale järjele, sest saaduste [LK 106] hinnad kerkisid õige lühikese ajaga kuulmata kõrgele. Nii maksis ruki puud 500 - 600 marka, oli kuulda koguni 800 mr., sea liha 70 - 75 m. j.n.e. Selle vastu muutus maata tööliste elu, iseäranis maal, välja kannatamataks. Keegi sulle ei müünud muidu kui töö eest ja siiski rehkendati palk võimalikult odavaks. Ühe puuda vilja eest pidi 2 - 3 päeva tööd tegema ja siiski said vana mitme aastast vilja, mis kuidagi leivaks ei tahtnud kõlbada. Tööline tegi peremehele

päeva tööd hommiku kella 4 õhtu kella 9 ja sai naela liha päevas. Seal juures kuulsid töölised alati et nad olla muidu söödikud, kes mida varem seda parem ära hääbuksid. Raha eest ei tohtinud toiduaineid küsima minnagi, said kohe vastuseks: “Kellele see raha õige tarvis on, ehk kellel sa arvad sest va Eesti paberi pahnast puudus olevat.” Ja tõesti oli teda põllumeestel laialt käes. Mis oli viga rikkaks minna, toidu ained kallid, töö palgad odavad, riigi maksud, rendid veel korraldamata ja kuulumata odavad endisega võrreldes raha kursi järele. [LK 107] Mees maksis talu eest 70 - 80 marka renti, aga vilja puudast sai, nagu kuulsime 500 mrk., puu süllast 5 - 600 mr., mis viga rikkaks saada. Tööliste elu on aga sarnane, et ei tea kuidas tulevikule vastu vaadata, kui mitte olud ei muuda. Leiva ehk jõuad veel kuidagi majas hoida, kuna kõrvase küsimus juba peavalu teeb, riietamisest ja oma peavarju remonteerimisest pole juttugi. Läks aeg edasi, valitsuse aparaat kõvenes, hakkasid ka maksud kerkima; odra sajandikumaks läks 3 mrk. pealt 50 mr. peale, rent tõsteti 40 kordseks raha kursi järele, tuli tulumaks, laevameestele laeva tonni maks, paadimaks, sõiduvankri pealt 400 mr. jalgratta pealt, kellel see on, 200 mrk. j.n.e. Põllu produktide hinnad selle vastu alanesid nii et vilja puud maksab praegu 280 - 300 mr., kord olid hinnad veelgi odavamad. Tööhinnad selle vastu aga tõusid, kuigi aegamööda; oli ju peremeestel vaja maju hakata ehitama ja remonteerima, samuti muid asju, mis sõja ajal tegemata jäänud, kuna tööliste arv maal vähenes, sest said ju mitmed mõisast maad, ja nõudsid nüüd ise välist abi. [LK 108] Varsti hakkasid põllumehed, iseäranis asunikud, raha puudusel töölistele vilja pakkuma, et raha kokku hoida; varsti hakkavad vanad põllumehed neile järele tegema, ja Eesti pahna rohkuse kisa väheneb ja väheneb. Tööline tohib juba julgesti vilja küsida kui aga raha on. Nüüd on seisukord järgmine: Kõik ägavad raha puudust, põllumehed soiguvad et pole raha tööde tegemiseks isegi võlad ilmuvad kaela; töölistel sama järg, sest töö andjad vähenevad ainelistel põhjustel. Kõik püüab põllumees rahaks teha, olgu munad, vasikad või sead, millede müümise üle paari aasta eest naerdi. Kui elu meil seda rada veel mõned aastad edasi sammub, eks näe mis siis saab ja kuhu jõuame. [LK 109] No 38. 1923/24 aasta talv. 1923 a. sügis oli vesine ja võrdlemisi liiga pikaldane; kunni Jõulu pühadeni seisis aeg vihmane ja porine. Enne Jõulut sadas lume sula maa peale maha, ja kuigi paljud ette kuulutasid, et see mitte kauaks ei ole, püsis ta ometi kevadeni maas, ilma et kordagi oleks suuremat sula teinud, mis küünlapäeva ümber tahab alatine nähtus olla. Lund sadas aga kord-korralt ikka rohkemaks ja alatised

tuisud mõjusid kaasa et hanged kaugelt üle aedade kõrgeks kasvasid. Metsa teed muutusid päris võimatuteks: all sula maa ja lumi hobuse kõhuni sügav. Kõik metsa tööd jäid seisma ja tuli neil kannatada, kes metsa tööga ehk vedudega kõrvalt teenistust tahtsid leida. Kardeti et kui see lumi kord kevadel sulama hakkab, küll siis mõned mehed ühes majadega ära viib. Hädahoht jäi aga tulemata sest lumi sulas aega mööda ja öö külmadega nii et kuigi suurt vee tõusu ei tulnud. Talve orased tulid õige kurvad lume alt välja, mis nüüd mai kuus, kus ilmad juba soojemad ja vihmased, sugu paranema hakkavad ja põllumehele lootust annavad. Mitmete ennustuste järgi pidi suvi õige vihmane saama, aga tuli just ümberpöörduks: suvi oli väga korralik ja ilus. Mai kuus muutusid ilmad ja [LK 110] soojaks ainult juuni algul, kui rukis õitses, olid udused ja vihmased ilmad, mille tõttu õitsemine rikutud sai ja saak alla keskmist oli. Selle vastu aga kasvasid odrad, kaerad ja kartulid kaunist heasti ja andsid keskmise saagi, mõnes kohas koguni hea. Kogu suve olid ilmad aruldased ilusad ja soojad, nii et põllumees võis tööd teha nagu ise soovis, ja kes vähegi püüdis, oli kõikide töödega aegsasti valmis. No 39. 1924/5 aasta ilmastik. 1924 a. sügis on aruldane kuiv ja soe. Teed on head et jalgratastega sõidetakse peale Jõulu veel. Peale selle muudavad ilmad veidi vihmasemaks, aga suvi kestab edasi kunni veebruari teise pooleni. Metsa vedudest ja töödest ei maksa juttugi teha; suure vaevaga tuuakse vankritega heinu et karja toita. Siis tuleb vähe lund sula maa peale maha mis lühikest aega kestab. Märtsi kuus on seegi jälle sulanud ja kevade pühade ajal aprilli kuu algul on kaunis soojad kevadised ilmad. Vanarahvas aga ennustab külma ja vihmast suvet ette. Kui võrd see tõeks läheb, näitab lähem tulevik. Praegused tundemärgid lasevad seda küll uskuda, sest peale pühade muutsid ilmad viluks ja vihmaseks ja kestavad nii edasi. [LK 111] Juuni kuus muutusid ilmad soojaks ja kuivaks ning kestsid sarnastena juuli lõpuni, nii et heina töö oli iseäranis lõbus ja võis teda kuidas süda soovis. Pidi aga ruttama, sest rukis tuli sugu enneaegne heina töö lõpul, mille tõttu tera peeneks jäi ja saak märksa väheldane oli, mida veel halb õitsemisaeg suurendas. Nii saadi tiinu pealt ümber 40 p. teri kuna harilik oleks 50 - 60 puuda. Augustis lähevad ilmad jälle vihmale. Madalamad heinamaad ja põllud jäävad vee alla, nii et mitmel rukikülv maast ära peavad jääma, /Viital, Põllul ja t./ kes külviga vähegi hiljaks jäid. Sügis oli aruldane vesine, teed porised ja läbipääsemata. 1925/6 aasta ilmastik. Vesine ja porine aeg kestis novembri lõpuni, siis läks ilm külmaks ja Jõulupühade aegu valitses igal pool hea talve tee 5 - 10°

külmaga. 1926 aasta algul hakkavad 10 - 25 kraadilised külmad valitsema kuni märtsi kuuni. Lumi polnud aga mitte iseäranis sügav, kuigi selle üle mitmelt poolt suurel maal sõnumid tulid; teed ja metsad olid kogu talve läbikäidavad ja osalt head. Ennustati küll, iseäranis ajakirjanduses, nii külma talvet kui olnud 1816 a. ja nii, millas soojamõõtja näidanud 30 - 40° külma, aga tänu Jumalale, jäi niisugune käre külm siiski tulemata. **[LK 112]** No 40. Meiereid Hiiumaal. Talvel 1925 a. tulnud Viiri küla meestele mõte meiereid asutada ja teinud ka Hagape nurga meestele ettepaneku kaasa astumiseks. Need aga omal koosolekul asja läbi kaaludes tulnud otsusele Leisu külasse ise oma meierei asutada. “Miks meie, kui suurem kogukond peame Sõru meestele alluma,” rääkinud mehed. Otsustatud, tehtud. Anti kohe valitsusele palve sisse laenu saamiseks, mida ka 1.800.000 saadi ja nii võis ehitus juuni kuus juba algada. Selle rahaga ei saadud aga maja kaugeltki valmis ja teist see jagu sisemist krediiti teha, mille abil ehitustööga nii kaugele jõuti, et meierei tööga võidi veebruaris algust teha. Et aga tehtud võlgasid tasuda, hakati ringkonna laiendamiseks energiliselt tööd tegema. Peeti kihutuskosolekuid igal pool, mis muidugi ka teatava kasu tõi. Kuristes hakati kohe liikmeid koguma koorejaama asutamiseks, nii sama ka Jausas. Esimeses seati jaam sisse Kuriste Aleksandri pooleli tegemata majasse, kuigi rahvas enam teda endises koolimaja ruumides oleks näinud ja mille tõttu mitmedgi seltsi astumast loobusid. Jausas ei leitud üüri korterit ja hakati selleks Nuudi juure Laasi Mikhli põllu osa peale eraldi selle tarvis maja ehitama **[LK 113]** Nagu igal uuel asjal, et puudunud ka siin vastased. Iseäranis töötasid vastu ja püüdsid asja maha laita endised parisnikud, kes oma teenistuse kadumist ette nägid. Teiselt poolt tehti jälle asi, et rohkem liikmeid saada, liigagi tulu toovaks. Nii näiteks, toonitati et võist võib saada meierei kaudu 140 - 150 marka naelast, võid saad palju rohkem kui kodusel teel / 7 toobist piimast 1 nael võid / kuna piim küllalt veel heaks jääb sööma tarvis jne. Sarnane tegevus pani muiduge rohkem arukamat mehed mõtlema ja jäidgi õige paljud äraootavasse seisukorda. Ja peagi selgus et neil ka õigus on. Saadakse praegu või naelast Inglismaal 111 - 112 Emk. [?], kulud maha. Peale selle arvatakse 20% võla kustutamiseks, mis arusaadavalt paljud eemale hoiab, nii kehvemad kes raha puhtalt kohe kätte tahaks. Siis veel ei saa raha enne kätte, kui väljamaalt on raha saadud, mida vaene muidugi ära oodata ei või, ja on sunnitud oma natukest kohal müüma kus kohe raha saab. Jääme ootama mis tulevik näitab. Eks põllu asjandus ja lehmade eest hoolitsemine ikkagi paranevad. Peale nimetud meierei

töötab 1925 a. sügisest saadik Putkastes ühismeierei, ehitusel on nad Emmastes endises viinaköögis, Suuresmõisas ja Kõrgesaares mitmete koorejaamadega. [LK 114] No 41. Kirikukellade tagasi toomine. 1915 a. juuli kuus viidi muude hulgas ka meie Emmaste Ap. Õigeusu kirikukellad Vene tolleaegse valitsuse korraldusel Vene sisemaale Nishni-Novgorodi linna, nagu sealt pärast teatati. Nõnda jäi kirik kellade suhtes vaeseks lapseks 11 aastat. Tuli Jumalateenistused kui ka surnute matmised toimetada ilma kellade helistamiseta, mis alguses muidugi liig võerastav ja kurvastav tundus, millega viimati siiski ära harjuti, iseäranis noorte poolt, kes kellu ei mäletanud. Kuigi kellu taga taga nuteti ja kurdeti, ei olnud nende muretsemiseks mingisugust välja vaadet, Eesti jäi 24 veebr. 1918 a. iseseisvaks, kellad jäid kaugemale Venemaale. Tartus hakati küll kellu valama, aga nende peale võisid ainult mõned jõukamad kogudused mõtelda, läks ju 9 puudaline kell 45 - 50 tuhat mrk. maksma, mis kehvadele kogudustele täiesti üle jõu käis. Suvel, 1925 a. saab koguduse nõukogu järgmise sisuga kirja Sinodist: Venemaalt on teatatud et võime evakueeritud kiriku kellad tagasi saada makstes 600 mrk. puudast kunni riigi piirini s.o. Narvani. Kui nõus oleme, teatagu kiires korras. Kutsuti viibimata koguduse nõukogu kokku [LK 115] seisukoha võtmiseks. Suurem hulk nõukogu liigetest löid haraks: kust meie ikka selle summa kokku saame, et laseme omad kellad ära tuua, oma 50 puuda kellu, läheb ju see maksma 40 - 50 tuhat. Teised julgemat aga ühinesid nõukogu kirjatoimetaja ja laulujuhataja ettepanekuga: et vastame jaatavalt ja selleks ajaks kui kellad kord riigi piiril on, oleme ehk Jumala abiga kuidagi korjanud nõuetava raha, ja kui ei saa, olgu siis kuidas on viidagu tagasi, aga kui nüüd ütleme ära ja pärast kahjatseme ise ja lapsed vannuvad meid taga, et oleme juhuse lasknud mööduda kasutamata. Suure vaevaga sai viimane ettepanek võidu ja teatati, et soovime kellu tagasi, et küll marka raha ei olnud, aga lootus oli Jumala abi peale. Nüüd hakati kohe ka samme astuma raha korjamiseks: pöörati politsei valitsuse poole luba saamiseks loteriid korraldada, missugusest lubast aga sealt keelduti. Jäi ainult oma vaheline korjandus ja pidude korraldamine üle. Talvel 1926 ilmub ajakirjanduses teade, et on Venemaalt jõudnud Tallinnasse saadeti kirikukellu. Varsti saame ka küsimise ja nõude: kui palju meie kellu tahame saada ja saatku ühe inimese rahaga Tallinnasse kellu vastu võtma, tuleb maksta 400 mrk. [LK 116] puudast. Nõukogu vastas, et tahab omad kellad, ehk nende puudade arvu kellu. Aga raha veel ei olnud, ja et vedu talvel kallis tuleb, jäeti ära toomine kevadeks laevaga. Nimetatud kellad läksid nii kõik suurele

maale, kus jõukamad kogudused ja kohale toimetus kergem. Nii läks ka järgmine saadetus, kuigi meil siis juba raha oli korjatud, mis oma vahelisel korjandusel kokku pandi, kes pani 1000, kes 100 j.n.e. Jäime jällegi ilma ja kurvaks. Kevade juuni kuus läks preester juhuslikult Mitropoliti Aleksandri poole, kes räägib et nüüd paari päeva eest tuli üks saadetus kirikukellu jälle ja kui nüüd tahate, saatke kohe 10.000 mr. ja saate 3 kella, suurem on 10 puuda ümber 2 väiksemat. Saatsime kohe nõutud summa ja paar nädalat hiljem juuli algul olid kellad Sõrru sadamas kust Joannes Padu nad ära tõi. 25 juulil oli õnnistamine ja torni paigutamine, mida koguduse mehed tasuta tegid. Kui kirjeldamata suur oli kõikide, isegi teise usuliste rõõm, kui nõukogu kirjatoimetaja torni asus kellu helistama. Kõik kuulajad said pisarateni liigutatud, kui 11 aasta pärast jälle kirikukellade helin nende kõrvu mahedalt kõdistas, kuigi see [LK 117] endisele ei vasta, sest et kellad endisest vähemad ja neid ainult endise viie asemel kolm on. Veel suuremat huvi ja lõbu sünnitas helin noortele ja lastele kes kellu polnud enne kuulnud. Kellad pole küll mitte endised omad, aga siiski kaunis ilusa kõlaga Tartus valatud kelladega võrreldes, mis Keinas ja Emmastes on. Nõnda saime jälle kellad Jumala abiga torni, millede peale vähematki lootust ei olnud.

Annotatsioon

Oma magistritöös analüüsisin Joosep Padu päevikut ajalooallikana, et uurida õigeusu mõtestamist ja selle praktiseerimisest 19. sajandi Hiiumaa igapäevaelus. Töö keskendub õigeusu saabumisest Hiiumaale ning selle mõju kogukonna usuelule, võimusuhetele ja talurahva heaolule. Uurimuses kasutatakse ajaloolist meetodit, et käsitleda päevikut ajaloolise allikana Eesti kirikuloo historiograafia kontekstis. Tulemused näitavad, et religioosne muutus oli mitmetahuline ja oli seotud nii sotsiaalsete kui ka majanduslike teguritega. Päevik pakub väärtuslikku sissevaadet ühe talupoja elule ning täiendab senist kirikuloo käsitlust.

Märksõnad: Joosep Padu, Hiiumaa, õigeusk, Eesti kirikulugu, kirikuvahetusliikumine.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Margit Männamaa,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose **JOOSEP PADU PÄEVIK HIIUMAA ÕIGEUSU ALLIKANA**, mille juhendaja(d) on Priit Rohtmets ,

reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada Tartu Ülikooli

digitaalarhiivi kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni;

2. annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu

Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi kaudu Creative Commonsi

litsentsiga CC BY NC ND 4.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada

ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni

autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni;

3. olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile;

4. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega

isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Margit Männamaa

04.05.2026